

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 230, 258 AND 307.

CHHANDAH SÚTRA

OF

PINGALA ÁCHÁRYA.

WITH THE

COMMENTARY OF HALÁYUDHA.

EDITED BY

PANDITA VIŚVANÁTHA ŚÁSTRÍ.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESÁ PRESS.

1874.

कन्दः सूत्रम्

श्रीपिङ्गलाचार्यकृतम्

श्रीहलायुधभट्टकृतसृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम्

आसियातिकसोसाइत्यनुमत्या

श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा यथामति

परिशोधितम्

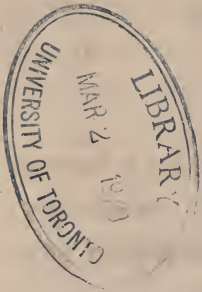

कलिकाताख्यमहानगरे

गणेशयन्त्रे मुद्रितमिदम् ।

संवत् १९३०

PK
875
P55
1874

भूमिका ।

छन्दःशास्त्रस्य प्रथमः प्रणेता पिङ्गलाचार्यः । स पिङ्गलनागः
पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः । पतञ्जलेर्नामान्तरं
पिङ्गलाचार्य इत्यपि जनश्रुतिः । तत्र प्राक्ततच्छन्दोग्रन्थे मङ्गला-
चरणश्लोके पिङ्गलनागेतिनाम गृहीतं यथा,

जो विविहमत्तसाअरपारं पत्तो विविहमद्द हेलं ।

प्रढमं भासतरण्ढो नाओ सो पिङ्गलो जअई ॥

प्राक्ततभाषास्वरूपनौकासहायो यः पिङ्गलनागः विविध-
मात्रान्यासयुक्तस्य छन्दःसागरस्य प्रथमं विशिष्टविमलमत्या
हेलयैव पारम्प्राप्तः, स जयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमशब्दोपादाना-
च्छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एव बभूवेति लभ्यते ।
विविहमत्तसाअरपारं पत्तो इत्यस्यार्थान्तरं सङ्गत्यनुकूलामेतामा-
ख्यायिकामनुस्मरन्ति केचित् । एकदा पिङ्गलनागं दृष्ट्वा भोक्तु-
मुद्यते गरुडे तमेवमुवाच पिङ्गलनागः, भो गरुड पश्य मम
छन्दोविद्याकौशलं, यद्येकवारं लिखितं मया पुनर्लिख्यते चेत्
तदा मां भक्ष । स इत्युक्त्वा लघुगुरुरेखाविन्यासात्मकप्रस्तारप्रद-
र्शनच्छलेन उक्तप्रस्तारव्यासपूर्णं भूतक्षप्रदेशं क्रमशः परित्यजन्
समुद्रं विवेश । गमनसमये पिङ्गलनागेनोक्तं सूत्रं यथा, “चतुर्भि-
र्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम्” इति ।

अनेनैव पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि
कृतानि तेषामर्थावबोधाय बहुभिर्विद्वद्भिर्नाना टीका कृता ।
तत्रैका टीका वृत्तोक्तिरत्ननाम्नी श्रीनारायणभट्टताराकृता ।
द्वितीया, पिङ्गलप्रकाशनान्नी श्रीविश्वरथविरचिता । मया
नैते दृष्टे, एकैव या मृतसञ्जीवनीनाम्नी सुविख्यातपण्डित-
प्रवरश्रीहलायुधभट्टप्रणीता टीका बहुशो दृश्यते, सैवाव-
लोकिता ।

हलायुधभट्टो हि श्रीभट्टनारायणान्ववाये प्रसूतः । अस्य
जनकः श्रीधनञ्जयभट्टः । अस्यापराभिधानं पुषो इति । अनेन
निघण्टुरेको विरचितः । श्रीवङ्गाधिपादिसूरेणानीतपञ्चब्राह्मण-
श्वेकतमो भट्टनारायणः । अस्माद् द्वादशपुरुषो हलायुधभट्ट
इति घण्टककारिकाप्रसिद्धः । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थारम्भे हला-
युधेन स्वल्पो निजवृत्तान्तो विन्यस्तो यथा, असाधारण-धी-
सम्पत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारङ्गतत्वाद्विविधसद्गुणा-
धारतया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्बाल्य एवास्मै राजपण्डितपदं,
यौवने मन्त्रिपदं, यौवनान्ते च धर्माधिकारिपदं प्रददाविति ।
अयं लक्ष्मणसेनः श्रीयुक्तवावुराजेन्द्रलालमित्रस्य गणानानुसारेण
क्रिष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भे विराजितवान्, अत एव हला-
युधोपि द्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकपण्डित इति मन्तव्यम् ।
हलायुधस्तु विविधविद्याविशारद आसीत् । अतोऽनेन बहवः
सद्गुण्यः कृताः, तन्मध्ये ब्राह्मणसर्वस्वं, पण्डितसर्वस्वं, शिव-
सर्वस्वं, न्यायसर्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, अभिधानरत्नमाला, कवि-
रहस्यनामकं व्याकरणञ्चेत्येते ग्रन्थाः सुविख्याताः ।

अथ छन्दःशास्त्रं षट्सु वेदाङ्गेष्वेकमङ्गमितीमं ग्रन्थं वेदाङ्ग-
ग्रन्थत्वेन केचिदुपपादयन्ति । तन्मन्दम्, अत्र लौकिकच्छन्दो-
लक्षणानामपि वर्त्तमानत्वेन निरवच्छिन्नवैदिकच्छन्दोलक्षण-
निरूपणाभावात् । अन्ये तु शिचाकल्पादिषड्ग्रन्थविशेषानेव
वेदाङ्गत्वेन वर्णयन्ति, तदपि मन्दम्, शाखान्तरीयशिचाकल्पादि-
षड्ग्रन्थेषु वेदाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्न-
वेदविषयकशिचाकल्पादिषड्जातीयविद्यासामान्यावबोधकग्रन्था
वेदाङ्गत्वेन परिगण्यन्ते । एतेन नाव्याप्तिर्नातिप्रसक्तिश्च
जायते ।

अस्मिन् खलु पिङ्गलच्छन्दःसूत्रनामके ग्रन्थेऽष्टावध्यायाः सन्ति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये, पारिभाषिकसञ्ज्ञा । द्वितीये, गायत्रादि-
च्छन्दसामक्षरसङ्ख्या । तृतीये, गायत्रादिनानाविधवैदिक-
च्छन्दसां लक्षणानि, पादव्यवस्थादिश्च । चतुर्थे, आर्यावैताली-
यादिच्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमे, विषमार्जसमवृत्तकथनं । षष्ठे, यति-
नियमः, षडक्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
गणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभिन्नलक्षणकथनञ्च । सप्तमे,
त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
क्रमशो विभिन्नलक्षणानुकीर्तनम् । अष्टमे, गायत्राप्रस्तारादि-
निरूपणम् ।

ग्रन्थोद्यमतीव दुर्लभः । श्रीराजेन्द्रलालमित्रमहाशयैरति-
प्रयत्नेन श्रीबाबु अमृतलालमित्रमहाशयसकाशात्मनीय मुद्राङ्क-
नकारणाय मह्यं प्रदत्तः । पुस्तकमिदं श्रीअमृतलालमित्रमहा-
शयेन मुद्राङ्कनाय खेनैव दशभिर्द्वादशैर्वा पुस्तकैः परिशोधितं,

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समावृतम् । एतत्पुस्तकधृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतदतिशक्ति-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिक्सीसा-
इटीविद्यालयादानीतं ख, चिह्नितम् । अपरं ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग, चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशोधितं मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्कनादिदोषतो वा यच्चदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधौभिर्मदपराधमपमार्ज्यतत्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पणी यच्छन्दसामुपर्यधो
गणाङ्कविन्यासः, यश्च वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यासः,
नैतत्सर्वं मल्लव्यपुस्तकेषु स्थितं । तत्तु मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफवृत्तयः सन्तः सारमन्वेषयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्त्तते सारं तत्तेषां भवतान्मदे ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रसूचीपत्रम् ।

इन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः	इन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः
क्षितिशायिनी	... २२७	गायत्र्यादिदेवतादिः	.. ३७
सहस्रमष्टानि	... १२०	गीत्यार्थादिः	.. ८८
सुबुष्टम् (वैदिकी)	... २६	गौरी	... १८७
सुबुष्टम् (लौकिकी)	.. १०२	गौरी (गाथा)	... २२३
अपराजिता	... २००	चञ्चलाक्षिका	... १८७
अपवाहकः	.. २१६	चन्द्रावर्त्ता	.. २०४
अवितथं, तद्भेदश्च	... २२७	चित्रपदा	... १५७
अश्वल्लितं	... २१५	जगती	.. ३३
असम्बाधा	... १८८	जगत्याद्यवान्तरभेदाः	... ३४
आर्याप्रकरणं	... ४३	अलघरमाला	... २२३
इन्द्राज्ञा	... १६५	अलोद्धतगतिः	.. १८४
इन्द्रवशा	... १८२	तप्तं	... १८५
उत्कृत्यादिच्छन्दसामन्तरगणनादिः	३८	तनुमध्या	.. १५४
उपजातिवृत्तभेदाः	.. १६८	तन्वी	... २१६
उपस्थिता	... १६५	तोटकं	... १८२
उपेन्द्रवज्ञा	... १६७	दण्डकाः	.. २२०
उष्णिक्	... २३	द्रुतविलम्बितं	... १८२
कृषभगजविलम्बितं	... २०७	दोषकं	.. १७१
एकाक्षरादिप्रसारः	... १७१	नवमालिनी	.. १८३
कनकप्रभा	... २२४	नष्टोद्दिष्टवृत्तसङ्ख्याज्ञानं	... २९३
कान्तोत्पीडा	... १८०	नाराचक्रं	... २२८
कुटिलगतिः	... २२४	पञ्चवः	... १६२
कुटिला	.. २२५	पङ्क्तिः	.. ३०
कुह्मलदन्ती	... २२२	पुटः	... १८४
कुमारललिता	... १५५	प्रमाणी	... ८८
कुसुमविचित्रा	.. १८६	प्रमिताक्षरा	... १८०
कुसुमितलतावेविल्लता	... २११	प्रहरणकलिता	.. २०१
क्रौञ्चपदा	... २१७	प्रहर्षिणी	.. १८४
गायत्री	... ११	भुजङ्गप्रयातं	.. १८८

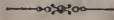
कन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः	कन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः
भुजगशिशुसृता	१५८	विद्युन्माला	१५८
भुजङ्गविजृम्भितं	२१७	विबुधप्रिया	२२८
धमरविलसिता	१७४	विलासिनी	१८८
मगणादयः	३	विषमादिवृत्तलक्षणं	८१
मणिगुणनिकरः	२०५	विस्मिता	२२८
मत्तमयरं	१८६	वृत्तं	२१३
मत्ता	१६४	वृन्ता	१७६
मत्ताक्रीडा	२१५	वृद्धती	२८
मद्रकं	२१४	वैतालीयं	६८
मन्दाक्रान्ता	२१०	वैश्वदेवी	१८१
मयूरसारिणी	१६३	वंशपत्रपतितं	२१०
माणवकाक्रीडितकं	१५६	वंशस्था	१८०
मावासमकं, तद्दे दास्य	८०	शशिवदना	२२०
माला	२०५	शार्ङ्गलविक्रोडितं	२१२
मालिनी	२०६	शालिनी	१७२
यतिनियमः	१४५	शिखरिणी	२११
रथोद्धता	१७५	शुद्धविराट्	१६१
रक्तावती	१६२	शैलशिखा	२२६
रुचिरा	१८५	श्रेणी	१७७
ललना	२२४	समानौ	८८
वरतनुः	२२२	सवदना	२१३
वर्णमेखः	२२६	सुगंधरा	२१४
वरयुवती	२२६	सखिणी	१८८
वरमुन्दरी	२२५	स्वागता	१७६
वसन्तिलला, तद्दे दास्य	२०२	हलमुखी	१६०
वातोमी	१७२	हरिणी	२०८
वाहिनी	१८२	हंसवतं	१६०
वितानभेदाः	८८		

श्रीगणेशाय नमः

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्

हालायुधवृत्ति-सहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः ।

(१) नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः (१) ।

१ म य र स त ज भ न ल ग सम्मितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्मिन् ।

स जयति पिङ्गलनागः शिव-प्रसादाद् विशुद्धमतिः ॥ १ ॥

त्रिगुणं विद्धि मकारं लघ्वादिसम्मितं यकाराख्यम् ।

लघुमध्यन्तु रकारं सकारमन्तेगुणं निबद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोलेधुं विजानीयात् ।

आदिगुरुश्च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ३ ॥

दीर्घं संयोगपरं तथा झुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।

सानुस्वारश्च गुणं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ४ ॥

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ ५ ॥

द्विविरासं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः स्तवम् ।

इन्दोवर्गपदार्थ-प्रत्यय-हेतोय-शास्त्रादौ ॥ ६ ॥ क, चिह्नितपुस्तके षड्हेते श्लोका

नम इत्यस्य पूर्वं पठिताः ।

२ महोदधाविति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यच्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् (१) ॥ ४ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमाम्नायते (१)
अर्थावबोधपर्यन्तस्याध्ययनविधिः । वेदाङ्गञ्च छन्दः । ततस्तदध्य-
यनं विधिबोधितत्वादनुरोधेयम् (२) । अथ अनुष्टुभा यजति ब्रह्मत्या
गायति गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थान्वयायातमनुष्टु-
बादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत (३) प्रत्यवायः
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति
गर्त्तं वा पद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
च्छन्दांसि भवन्ति” इति च्छन्दोगब्राह्मणं (४) । तस्माच्छन्दः-
परिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्धार्थं सञ्ज्ञाः परिभाषते
सूत्रकारः (५) ।

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः १, २, ४, सङ्ख्यकाः श्लोका न सन्ति ।

२ अध्ययनं श्रूयते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विधिबोधितत्वादनुरोधेयमिति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ अनुक्तः प्रत्यवाय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पापीयान् भवतीति च्छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये मय (सत्येकः श्लोकोऽत्रैव पठितः । अन्ये २, २, ४, ५, ६,
सङ्ख्यकश्लोकास्तु न पठिताः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्रीत्यनेन गुरुत्वयं सञ्ज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च सञ्ज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः, सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । मप्रदेशाः “विद्युन्माला मौ गौ” इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा^(२) परिभाष्यते । यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः” इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा^(३) परिभाष्यते । रप्रदेशाः “स्रग्विणी रः” इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा^(४) परिभाष्यते । सप्रदेशाः “तोटकं सः” इत्येवमादयः ॥

१ मकारः सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ य इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ र इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ते क्वत् ॥ ५ ॥

सा ते क्व इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्वेनोपादी-
यते (१) । तप्रदेशाः “तनुमध्या त्वौ” इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा(२)परिभाष्यते ।
जप्रदेशाः “कुमारललिता ज्सौ ग्” इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते (३) ।
भप्रदेशाः “चित्पदा भौ गौ” इत्येवमादयः ॥

न ह्सन् ॥ ८ ॥

न ह्स इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नसञ्ज्ञोपदिश्यते (४) । न-
प्रदेशाः “दण्डको नौ रः” इत्येवमादयः ॥

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृग्रहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसञ्ज्ञा

१ त इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ख, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ ज इति सञ्ज्ञा इति ख, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

३ भ इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ख, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

४ न सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ख, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

भवति (१) । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघु-
सञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशः “लः समुद्रा गणः”
इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

गृग्रहणमनुवर्त्तते । गृशब्दोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य
पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते (१) । ग् इति
प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणं (१) । ननु ग्लिति
समानौल्यादीनां (४) पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वं न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य
गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा ।
ग्लिति समानी, गौत्यार्या ल इत्यादौ सामान्यस्य विशेषेण
बाधः कस्य न सम्मतः (५) । तस्मादचोद्यमेतत् (६) ।
केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्या-

१ गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋस्वस्य ल इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

२ गुरुसञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । गुरुसञ्ज्ञा निर्दिश्यते
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ प्रथमाक्षरस्य ग्रहणेन गुरोर्ग्रहणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ननु ग्लितिसमानौल्यादीनामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ननु
समानौल्यादीनामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इति पुस्तकान्तरपाठः ।
इत्यादौ उत्सर्गसमापवादोऽत्र बाधकत्वेन सम्मत इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्मात् कुचोद्यमेतदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, (१)
 शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति । तदनुपपन्नं । विकल्प-
 स्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । ननु केनापुक्तं,
 “वा पादान्ते गुरु” इति (१) गुरुत्वं । सत्यमुक्तं । दुरुक्तं हि
 तत् । वान्ते गुरु इति (१) प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः ।
 उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥ इत्युक्ते इच्छया गुरुत्वं
 लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ।
 न तावदाद्यः पक्षः । सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवे-
 रपि इच्छायां (४) व्यवस्थाभावात्, को जानाति कस्य कीदृशी-
 च्छेति । अन्ये त्वाहुः । ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणि-
 निना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तं “संयोगे गुरु, दीर्घञ्च”
 (१।४।११-१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात्
 गन्त इति सूत्रमयुक्तं । अत्रोच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयो-
 जनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३)
 इत्यकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डा ईहाञ्चक्रे जहा-
 ञ्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः” इति (३।१।३६)
 सूत्रेणाम्प्रत्ययश्च (५) । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वाति-

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये लघुत्वमेवेत्यस्याग्रे तस्मादियं व्यवस्था प्रमाणमित्य-
 धिकः पाठोऽस्ति ।

२ पादान्ते ग्वक्र इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ वान्ते ग्वक्र इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कवेरिच्छायाञ्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ईहाञ्चक्रे जहाञ्चक्रे इत्येवमादिष्वाम्प्रत्ययश्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्चानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्पदित्वादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं “ गन्ते ” इति । गप्रदेशाः “ गावन्त आपोडः ” इत्येवमादयः ॥

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः । ‘आदि’पदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणं । ध्रादयः परे यस्मात् सः ध्रादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ङ्गस्य (१) अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञातिदिश्यते ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थं । ततश्चायं सूत्रार्थः, द्विमात्रस्य (१) दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

१ पूर्वस्थितङ्गस्यैकमात्रिकस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पूर्वस्यैकमात्रिकस्येति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पूर्वस्य ङ्गस्यैकमात्रिकस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ द्विमात्रिकस्येति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

स इति गकारस्य परामर्शः । स गकारो द्विमात्रो द्वौ लघू
कृत्वा गणनीयः (१) ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लावित्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसवः (३।३) इत्येव
मादिषुवत् भुतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णाः (१) गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत्रं ।
तेन चतुर्णां समुद्राः, पञ्चानामिन्द्रियाणोत्पत्तिवमादयः सज्ज्ञा-
विशेषा लौकिकेभ्यः (२) प्रत्येतव्यः । 'इति'कारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते । अध्ययनात्
धोर्भवति । यः धोस्तस्य श्रोः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः ।
यस्य श्रोस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वात् गार्हस्थ्यस्य । वरा सा इत्य-

१ स गकारो मावागणनायां द्विमात्रः, द्वौ लकारौ लघू कृत्वा गणयितव्य इति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स गकारो मावागणनायां द्वौ लकारौ कृत्वा गणयितव्य
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ वर्णा एवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ लोकेभ्य इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहाज्यं दर्शयति,
तथाचीकृतम्,

“अर्द्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरवः ।

सर्वाङ्गीण^(१)परिक्लेशमबुधाः कर्म कुर्वन्ते” ॥

तत्राह शिष्यः, का गुहा । ‘गुहा’शब्दः स्थानपर्यायः । ‘का
गुहा,’ यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो ब्रूते । ‘वसुधा’ पृथिव्यां^(२),
लभ्यते धीर्नात्रातिविघादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह शिष्यः, सा ते
क्व । ‘सा’ धीः, त्वयोपदिष्टा, पृथिव्यां ‘क्व’, स्थितेन,^(३) लभ्यते ।
गुरुराह, ^(४) गृहे । पुनरप्याह शिष्यः, कदा सः । ‘सः’
गृहस्थः पुरुषः, ‘कदा’ कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति ॥
अत्रोत्तरम्, ^(५) धादिपरः । धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा
स्यात् तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद । ‘किं,’ कुर्वन्
असौ तां धियं लभते तत् ‘वद’ ^(६) । तत्रोत्तरम्, न हसन् ।
हासादि-चापल्यं ^(७) अकुर्वीणस्तः धियं लभते इत्यर्थः ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ ^(८) प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ सर्वाङ्गिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पृथिव्यामेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ क्व आश्रमे स्थितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्राचार्यो ब्रवीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ तत्रोत्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ लभते इति ब्रूहि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

७ हासादिचापलमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इति हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इति
हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलमूवृत्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१	क०	गा०	उ०	अ०	वृ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी०	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

१ एतच्चतुरङ्गक्रीडाचक्रं ख, चिह्नितपुस्तके द्वितीयाध्यायादौ छन्द इति सूत्रस्य पूर्वं लिखितम् । किन्तु क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये तन्नाङ्कितमस्ति । वस्तुतस्तु मूलार्थोदाहरणस्थलत्वादस्य तत्रैव विन्यासः समुचित इति मन्यामहे ।

२ प्राग्यजुषामार्घः (सू०२।१६) इत्यस्योदाहरणम् ।

३ दैव्येकम् (सू०२।३) एकैकं शेषे (सू०२।१२) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

४ आसुरी पञ्चदश (सू०२।४) जह्यादासुरी (सू०२।१२) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

५ प्राजापत्याऽष्टौ (सू०२।५) चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः (सू०२।११) इत्यनयोऽुदा-

हरणम् ।

६ यजुषां षट् (सू०२।६) एकैकं शेषे (सू०२।१२) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

७ साम्नां द्विः (सू०२।१) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत (सू०२।९) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

८ ऋचां विः (सू०२।८) त्रिंस्त्रीनृचाम् (सू०२।१०) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

९ तिस्रस्तिस्रः सनामन् एकैका ब्राह्मन् (सू०२।१५) इत्यस्योदाहरणम् ।

(१६) छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । इत ऊर्द्धं यद्व्याम-
श्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसङ्ख्यावत् छन्दोऽत्राभि-
धीयते ॥

(अथ गायत्र्यधिकारः ।)

(१७) गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमावाद्गसूत्रपरिसमाप्तिः । “तान्युष्णिग्” इत्या-
दिसूत्रात् (१) प्राक् यदुच्यते छन्दः, तद् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदित-
व्यम् ॥

(१८) दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनी-
पायः । चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् (१) लिखित्वा,
प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां (१)
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् । सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं
द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्कम् (४) ॥

१ इति सूत्रादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ कोष्ठागाराणि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्वितीयस्यामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकसङ्ख्याकमेकं लिखेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१८) आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “ग्लौ”
(१।१४) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि ।
तत्र तृतीयस्यां षड्भौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य
द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं विन्यसेत् (१) ॥

(१९) प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

(१) प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र कचिद् वेदे-
ऽष्टाक्षरं छन्दः सा (१) प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां
षड्भौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

(१९) यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र कचिद् वेदे षड्क्षरं
छन्दः तत् याजुषी गायत्री^(४) सञ्ज्ञायते । तत्र पञ्चम्यां षड्भौ
प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं^(५) व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

१ लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं लिखेदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ यदष्टाक्षरं छन्दः सा प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तके-
आदावधिकः पाठः ।

३ छन्दस्तत् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ गायत्रीति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ यजुःशब्दमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(९९) साम्ना द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरितिक्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याक्रियते^(१) । तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्र षष्ठ्या^(२) पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(१०) ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदेऽ-
ष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते^(३) । तत्र^(४)
सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश-
सङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(११) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ
गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्केन
विन्यसेत् ॥

१ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिः । द्वादशाक्षरं छन्दः साम्नां क्रियते इति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

२ अत्र षष्ठ्यामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रीति सञ्ज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री ज्ञेयेति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

४ अत्रेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) त्रींस्त्रीनुचाम् ॥१०॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्गान्^(१) गृहीत्वा पूर्ववत् वर्द्धेत । अत्रापि ऋचां षड्भ्यो तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धमङ्गं स्थापयेत्^(२) ॥

(१६) चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्रजापत्यायाः षड्भ्यो गायत्री चतुरश्वतुरः सङ्ख्याङ्गान् गृहीत्वा वर्द्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥

(१७) एकैकं शेषे ॥१२॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्ख्यावृद्धिर्नोक्ता सा एकैकं सङ्ख्याङ्गं गृहीत्वा वर्द्धेत । दैवी, याजुषी, च शेषशब्देनोच्यते, आसुर्यां विशेषाभिधानात्^(३) । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेष्वेकैकमङ्गं^(४) गृहीत्वा वर्द्धेत । तथैव याजुषी ॥

(१८) जह्यादासुरी ॥१३॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं

१ त्रींस्त्रीन् त्रिसङ्ख्याङ्गानिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्रापि तृतीयादिकोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धं स्थापयेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ आसुर्यां निःशेषाभिधानादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तकपाठश्च ।

४ कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमङ्गमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमक्षरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां क्वासो विधीयते ।
तेऽङ्गाः क्रमेण स्थाप्याः ॥

(१८) तान्युष्णिगनुष्टुब्-वृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यः ॥१४॥

‘तानि’ इति छन्दांसि, गायत्र्याः परस्तात् (१) उष्णिग्-अनुष्टुब्-
वृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

(१९) तिस्रस्तिस्रः सनाम्न एका ब्राह्मणः ॥१५॥

यजुषां पङ्क्तिमाराभ्य ‘तिस्रः’ याजुषो, साम्नी, आर्ची,
चेति गायत्र्याः, मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति ।
सनाम्न इत्येकसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सया
परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति वीप्सया ताश्च
(१) ब्राह्मणो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्मा इति गायत्र्यादीनां
जगतीपर्यन्तानां विशेषणम् । एवं याजुषो, साम्नी, आर्ची, च उष्णि-
ग् मिलित्वा (१) एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवतीति ।
एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्योऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका
ब्राह्मणनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्यः, सङ्गताः
सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृहती भवति । ता-
एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मीपङ्क्ति-
भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा

१ पुरस्तादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ता एवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिलिता एकौकता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

एका ब्राह्मो त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता
 द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मो जगती भवति । अत्राष्टम्यां षड्भक्तौ
 प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मोऽशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्री-
 प्रमुखान् (१) षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् ॥

(१) प्राग् यजुषामार्ष्य इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्तते । यजुषां षड्भक्तेः प्राक् प्राजा-
 पत्या, आसुरी, दैवी, इति यास्तिस्रो गायत्र्यस्ताः सङ्गताः
 सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव
 तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक्
 भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका
 आर्षी अनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्यः सङ्गताः
 षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्रः
 षड्भक्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी षड्भक्तिर्भवति ।
 ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता अष्टाचत्वारिंशद-
 क्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां षड्भक्तौ प्रथमे
 कोष्ठे आर्षोऽशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्गान्
 विन्यसेत् । प्रथमषड्भक्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्र्या-
 दीनि नामानि लिखेत् (१) । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपाय इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोबृहत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गायत्र्यादीनिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नामानिविन्यसेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(अथ तृतीयोऽध्यायः ।)

(१९) पादः ॥१॥

अधिकारोऽयमाध्यायसमाप्तेः । यदित जङ्घमनुक्रमिष्याम-
स्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च गायत्र्या वसवः
(३।३) इति ॥

(१९) इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः ।
आदिशब्देन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायमर्थः, यत्र गाय-
त्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा, तत् सवितुर्वरेण्यं, दिवं गच्छ सुवःपत-
इत्यादि^(१) ॥

(१९) गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । गायत्र्याः पादः 'वसवः'
अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते,
तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः^(२) ॥

(१९) जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयं । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो
भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

१ इत्येवमादय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इत्यादय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यद्वीतव्य इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२६) विराजो दिशः ॥५॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । यत्र कचिद् वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

(२७) त्रिष्टुभो रुद्राः ॥६॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्ने-
वाध्याये परिभाषा एताश्चतस्रः ॥

(२८) एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ॥७॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तत् 'उक्तपादं,' (१) । यस्य
च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन कचि-
देकपात्, कचिद् द्विपात्, कचित् त्रिपात्, कचिच्चतुष्पाद्, भवति ।
गायत्री च त्रिपादेव (२) । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव
भवति (३) ॥

(२९) आद्यं चतुष्पादुत्तुभिः ॥८॥

'ऋतु'शब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादै-
श्चतुष्पादाद्यं गायत्रां (४) छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि
जायन्ते (५) । तत्रोदाहरणम् ।

१ उक्तपादं छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ गायत्री द्विपादेवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री च त्रिपादेवेति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

३ पादैरनुष्टुबेव स्यादिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ चतुष्पादं गायत्रमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ सम्पद्यन्ते इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

* इद्रः शचीपतिर्वलेन वीलितः ।

दुश्चावनो वृषालमत्सु सासहिः ^(१) ॥

^(१०) कचिच्चिपादपिभिः ॥८॥

कचिद् वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गावत्रैव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

* युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम्
वाजदाव्नां ॥ ऋ० । १म० । ४अ० । १७सू० ॥ ४ ॥ ^(१)

^(११) सा पादनिवृत् ॥१०॥

सैव गायत्री पादनिवृद्धिति सञ्ज्ञां लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा-
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं सञ्ज्ञा । वेदस्यानादित्वात्^(२) महत्त्वे-
ऽपि च न दुष्यति ॥

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये नैतदुदाहरणमस्ति । पुनः * एतादृशचिह्नाङ्कितानि
वेदोदाहरणान्यथन्यानि वक्ष्यमाणानि एतत्पुस्तकद्वये न सन्तीति वेदितव्यम् ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-चतुर्थीतुवाक-सप्तदशसूक्तस्य चतुर्थी ऋगियम् । इय-
क्षाः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'शचीनां' अस्मदीयकर्मणां,
सम्बन्धि सोमरूपं हविः, 'युवाकु' उदकविशेषेण पयःसक्त्वाद्विद्वान्तरैश्च मिश्रितं,
तथा 'सुमतीनां' शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां, स्त्रोत्ररूपं वचनमपि 'युवाकु' नानाविध-
सुत्यगुणमिश्रितं । तस्मात् हे इन्द्रावरुणौ युवयोः प्रसादात् वरं 'वाजदाव्नां' अन्न-
प्रदानां पुरुषाणां मध्ये, मुख्याः 'भूयाम्' भवेम ॥ ४ ॥

३ वेदवदनादित्वादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४२) षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिवृत् ॥११॥

प्रथमः षड्चरः, द्वितीयोऽष्टाचरः, तृतीयः सप्ताचरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादनिवृत् । त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ (१)

(४३) द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥१२॥

आद्यौ^(१) द्वौ नवाचरौ पादौ, तृतीयः षड्चरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागीत्युच्यते ^(१) ॥

(४४) विपरीता वाराहो ॥१३॥

इयमेव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराहो नाम ^(४) भवति । प्रथमः षड्चरः, ^(५) द्वितीयतृतीयौ नवाचरौ ॥

(४५) षट्कसप्ताष्टकैर्वर्द्धमाना^(६) ॥१४॥

षड्चरः प्रथमः पादः, सप्ताचरो द्वितीयः, अष्टाचरस्तृतीयः,

१ षट्कसप्तकयोर्मध्येतिपादनिवृत् इति क्वचित् पाठः । तत्र प्रथमः सप्ताचरो द्वितीयः षड्चरस्तृतीयः पुनः सप्ताचरः सा अतिपादनिवृत्तिरिति । एतस्य पाठेऽपि अनुक्रमणिकापाठेऽपि साम्यं दृश्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये आद्यौ इति पदं नास्ति ।

३ एवं त्रिभिः पादैर्नागी गायत्री भवति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाराहो नाम गायत्रीति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षड्चरः पाद इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ षट्सप्ताष्टकैर्वर्द्धमाना इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना (१) गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषेजने ॥ ऋ०। ईम०। २अ०। १ईस० ॥१॥^(१)

(४६) विपरीता प्रतिष्ठा ॥१५॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति^(२) । अष्टाक्षरः प्रथमः, पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः^(४) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* आपः पृणीत भेषजं बह्वृथं तन्वे ३मम ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ऋ०। १म०। ५अ०। २३सू०॥२१॥^(५)

१ वर्द्धमाना नामेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ ऋग्वेद-षष्ठमण्डल-द्वितीयानुवाक-षोडशसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'अग्ने,' 'त्व,' 'विश्वेषां' सर्वेषां सप्रमंस्थानरूपेण विभिन्नानां, 'यज्ञानां,' 'होता' होमनिष्पादकः, असि, यद्वा, यज्ञसम्बन्धिदेवाकृता, भवसि । यस्मात् त्वं 'मानुषे' मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये, 'जने' यजमाने, 'देवेभिः' देवैः, 'हितः' होतृत्वेन निहितः, असि ॥१॥

३ प्रतिष्ठा नाम गायत्रीस्यादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो द्वितीयः सप्ताक्षरः षडक्षरस्तृतीयस्तदा सैव वर्द्धमाना विपरीता सती प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-पञ्चमानुवाक-दशोविंशसूक्तस्य एकविंशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'आपः,' 'मम,' 'तन्वे' शरीरार्थं, 'बह्वृथ' रोगनिवारकं, 'भेषजं' औषधं, 'पृणीत' पूरयत । किञ्च 'ज्योक्' चिरं, 'सूर्यं,' 'दृशे' द्रष्टुं, नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥२१॥

(४७) तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तम्, “विराजो दिशः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरो-
ऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात् ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड्नाम गायत्री
भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तं ।
सजोषाः धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वासीदन् विश्वे
यजत्राः ॥ ऋ०।१म०।१२अ०।६५सू०॥१॥ (१)

(४८) त्रिपात् त्रैष्टुभैः ॥१७॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद् (१) विराड् नाम गायत्री
भवति । तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयं (२) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-द्वादशावुवाक-पञ्चषष्टितमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इय-
क्षाः सायणाचार्यकृता व्याख्या । ‘धीराः’ मेधाविनो देवाः, ‘सजोषाः’ समान-
प्रीतयः सन्तः, ‘हे अग्ने त्वां पदैः’ मार्गं पादकृतैर्लाञ्छनैः, ‘अनुगमन्’ अन्वगमन् ।
कीदृशं, ‘पश्वा’ अपहृतेन पशुना सह, ‘तायुं’ स्तेनमिव, ‘गुहा चतन्तं’ अत्रूपायां
गुहायां गच्छन्तं, ‘नमोयुजानं’ हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं, ‘नमो वहन्तं’ देवेभ्यो
हविर्वहन्तं । ‘यजत्राः’ यजनीयाः, ‘विश्वे’ सर्वे देवाः, ‘हे अग्ने त्वां त्वां, ‘उपसी-
दन्’ समीपमप्राप्तुवन्, ददृशुः, इत्यर्थः ॥१॥

२ त्रिपाच् छन्द इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तृतीयमित्यनुवर्त्तते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* दुह्येयन्मि चधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाज-
वत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ऋ० । १म० । १७अ० ।

१२०सू ॥ ८ ॥ (१)

इति गायत्र्यधिकारः ॥

(अथ उष्णिगधिकारः ।)

(४९) उष्णिग् गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ (१) पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं
त्रिभिः पादैरुष्णिङ् नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न
विवक्षितः । पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥

(५०) ककुम्भध्ये चेदन्यः ॥१९॥

गायत्रयोः (१) पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादो भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-सप्तदशातुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य नवमी ऋगि-
यम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'युवाकु' युवां, कामयमानाः
स्रोतारः, 'मिवधितये' बन्धुजनरक्षणार्थं, 'दुह्येयन्' दुग्धस्रवकाशत् धनानि प्राप्नु-
वन्ति । अतः 'नः' अस्मान् अपि, 'वाजवत्यै' वाजयुक्ताय, 'च', 'राये' धनाय,
'मिमीतं' कुरुतं । अस्मभ्यं सोढव्यो बलयुक्तं धनं गीयुक्तमन्नञ्च प्रयच्छतमिति
निष्कृष्टार्थः ॥ ८ ॥

२ यत्राष्टाक्षराविति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* सुदेवः समच्चाऽसति सवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ ऋ०।५००।४ अ०।५४ सू०॥१५॥ (१)

(५१) पुरउष्णिक् पुरतः ॥२०॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, (१) गायत्री च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ ऋ०।१००।५ अ०।२३ सू०॥१६॥ (४)

१ ऋग्वेद-पञ्चममण्डल-चतुर्थानुवाक-चतुष्पद्याशतमसूक्तस्य पञ्चदशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'समच्' पूजित मरुतां गण, 'सुदेवः' कल्याणमरुत्सञ्ज्ञकदेवोपेतः, 'असति' भवति । हे 'नरः' नेतारो हे मरुतः, 'सः,' 'मर्त्यः,' 'सुवीरः' शौभनपुत्रायुपेतश्च, 'असति' भवति । 'यं मर्त्यं,' 'त्रायध्वे' पालयध्वे, य एवं भवति 'ते' वयं, 'स्याम' युष्मदीयाः ॥१५॥

२ स एव जागतः पादः प्रथमश्चेद्भवतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पुरउष्णिङ् नाम भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-पञ्चमानुवाक-तृयोविंशसूक्तस्य एकोनविंशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'अप्सु' जलेषु, 'अन्तः' मध्ये, 'अमृतं' पीयूषं, वर्त्तते । तथैव अप्सु 'भेषजं' औषधं वर्त्तते । 'उत' अपिच, तादृशीनां अपां देवतानां 'प्रशस्तये' प्रशंसार्थं, 'देवाः' हे ऋत्विगादयो ब्राह्मणाः, 'वाजिनः' वेगवन्तः, 'भवत' शौघं स्तुतिं कुरुत इत्यर्थः ॥१६॥

(५२) परोष्णिक् परः (९) ॥२१॥

जागतः (९) पादः परश्चेद् भवति, पूर्वौ च गायत्री, (९) तदा परोष्णिक् नाम भवति (४) । “उष्णिग्गायत्री जागतश्च” (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञा-विधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उष्णिग्रहणमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यद्गो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि अयः ॥ ऋ०।१म०।१३अ०।

७८सू० ॥४॥ (५)

(५२) चतुष्पादपिभिः ॥२२॥

सप्ताक्षरैश्चतुभिः पादैरुष्णिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ परत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जागतो द्वादशाक्षर इत्यर्थः ।

३ गायत्री अष्टाक्षरावित्यर्थः ।

४ स एव जागतः पादः परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्री, तदा परोष्णिक् नाम कुन्दो भवति इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-वयोदशातुवाकैकोनाशीतितमसूक्तस्य चतुर्थी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे ‘सहसो यद्गो’ बलस्य पुत्र, ‘अग्ने,’ ‘गोमतः’ ब्रह्मभिर्गोभिर्युक्तस्य, ‘वाजस्य’ अन्नस्य, ‘ईशानः’ ईश्वरः, त्वमसि । अतः ‘अस्मे’ अस्मात्, हे ‘जातवेदः’ जातधन, जातानां वेदितः, वा, अग्ने ‘महि’ प्रभूतं, ‘अयः’ अन्नं, ‘धेहि’ स्थापय ॥ ४ ॥

* नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।

पतिं वो अघ्नानां धेनूनामिषुधासि ॥ (ऋ० ८।५८।२)

इत्युष्णिगधिकारः ॥

(अथानुष्टुबधिकारः ।)

(५४) अनुष्टुब् गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते । 'गायत्रैः' अष्टाक्षरै पादैः, चतुष्पा-
च्छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

* गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्गंश्मिव येमिरे ॥ ऋ० १ म०
३ अ० १० सू ॥ १ ॥ (१)

(५५) त्रिपात् कचिज्जागताभ्याञ्च ॥२४॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । गायत्रग्रहणञ्च । गायत्रेण (१) एकेन
पादेन, द्वाभ्यां जागताभ्यां (२), कचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात् (४) ॥

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-तृतीयातुवाक-दशमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्याः
सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'शतक्रतो' बृहत्कर्मन्, बृहत्प्रज्ञ, वा, इन्द्र त्वां 'गाय-
त्रिणः' उद्गातारः, 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणः' अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताः होतारः, 'अर्क'
अर्चनीयमिन्द्रं, 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणः' ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणाः, त्वां 'उद्येमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । 'उद्गंश्मिव' यथा
वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं
कुलमुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् ॥ १ ॥

२ गायत्रेण अष्टाक्षरेणेत्यर्थः ।

३ जागताभ्यां द्वादशाक्षराभ्यामित्यर्थः ।

४ चकाराद्गायत्रग्रहणञ्च गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां कचित् त्रिपादनुष्टुब्
भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(५६) मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः (१) पादो भवति,
तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् । मध्यपक्षे उदाहरणम् ।

* प्रपूष्ण प्रधन्व वाजसातये ।

पवित्राणि सचक्षणिः ।

द्विषस्तरध्या ऋण्या ईयसे ॥

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।

* मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृहेभ्यो
धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिञ्चीः ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०-
सू० ॥ ८ ॥ (१)

इत्यनुष्टुबधिकारः॥

१ जागतयोर्द्वादशाक्षरयोः, गायत्रोष्टाक्षर इत्यर्थः ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-सप्तदशावका-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य अष्टमी ऋग्वि-
यम् । इयद्वास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'अमित्रिणे' मित्रराहित्य-
वते, 'कस्मै'चिदपि शत्रवे, 'नः' अस्मान्, 'माऽभिधातं' आभिमुख्येन मा व्यवस्थापयतं ।
अपिच 'नः' अस्माकं, 'गृहेभ्यः', सकाशात्, 'स्तनाभुजः' स्तनैर्वत्यान् मनुष्यांश्च पाल-
यन्त्यः, 'धेनवः', 'अशिञ्चीः' शिशूना वत्येन रक्षिताः सत्यः, 'कुत्रचित्' अस्माभिरगम्ये
प्रदेशे, 'मा गुः' मागच्छन्तु ॥ ८ ॥

कार्थविशेषान्तरावद्वतया निरवकाशात् कतिपयानामृचां मण्डलनिर्देशादिकार्य-
न जातम् । तदस्य पुनर्मुद्रणसमये तदर्थं सुधीभिर्यतनीयमिति विज्ञप्तिः ।

(अथ वृहत्सुधिविकारः ।)

(५७) वृहती जागतस्त्वयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, त्वयश्च गायत्राः^(१), तदा वृहती नाम छन्दो भवति ॥

(५८) पथ्या पूर्वश्चेतृतीयः ॥ २७ ॥

वृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो भवति ॥

(५९) न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी वृहती भवति ॥

(६०) स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

(६१) उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहतीनाम्नी^(२) भवति ॥

१ जागतगायत्रशब्दाभ्यामत सर्वत्र द्वादशाक्षराष्टाक्षरयोर्ग्रहणं बोद्धव्यम् ।

२ उरोवृहती नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(६९) उपरिष्ठाद् वृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः (१) पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा उपरिष्ठाद्वृहती नाम भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*सखायस्त्वा ववमहे देवं मर्त्तास जतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीधितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं ॥ ऋ० १।३।१।१।

(६९) पुरस्ताद्वृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वस्थे झवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्वृहती नाम भवति । “वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः (३।२५)” इत्यनेनैव गतार्थमेतत् (१) सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं (१) पुनरुच्यते ॥

(६४) क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद् वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि वृहत्येव तत्रोदाहरणम् ।

*तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ऋ० १। १८। ११।

१ यत्र जागत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गतार्थत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सञ्ज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थमिदमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(६५) वैराजौ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरौ भवतः, ततो गायत्रौ, च सापि(१) वृहती ॥

(६६) त्रिभिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महावृहतीनाम ॥

(६७) सतोवृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव वृहती ताण्डिन आचार्यस्य मते सतोवृहती नाम भवति ॥

इति वृहत्यधिकारः ॥

(अथ पङ्क्तिग्रन्थिकारः ।)

(६८) पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, (१) तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दः ॥

(६९) पूर्वौचेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यदा (२) पूर्वौद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतःतीयौ पादौ जागतावित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम ॥

१ गायत्रौ सापीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्र सर्वत्र वैराजगायत्रशब्दाभ्यां दशाक्षराष्टाक्षरयोर्ग्रहणं बीद्वयम् ।

२ पादौ भवतस्ततो गायत्रौ चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ यत्रेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०) विपरीतौ च ॥ ३८ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतस्तदापि सतःपङ्क्तिरेव । अयमर्थः, प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ जागतौ ॥

(११) आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ, परौ भवतः^(१), गायत्री च पूर्वौ, तदा आस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥

(१२) प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्री च परतः, तदा प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥ “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च (३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

(१३) विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा विष्टारपङ्क्तिर्नाम ॥

(१४) संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्री, तदा संस्तारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

१ परतो भवत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(७५) अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकाश्चत्वार इत्युच्यते । तत्रोत्तरम् । “द्वावप्यल्पशः” (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोक्तिन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥

(७६) द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिर्नाम च्छन्दो भवति, कचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥

(७७) पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(७८) चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः, पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपादा पङ्क्तिरेव ॥

(७९) पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम् ।

अक्षरसमीपदन्त हीति ॥ (ऋ० १।८२।२॥

इति षड्भ्यधिकारः ॥

(अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।)

(८०) जगती षड्भिः ॥ ४६ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगतीनाम-
च्छन्दो भवति ॥

(८१) एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्धः । एकेन
त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्, ज्योति-
ष्मती नाम^(१) । त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार-
एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यद्योपाध्यायेन सह पञ्च शिष्टा-
आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

(८२) तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जागतेन, पादेन, चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाज्जगती,
ज्योतिष्मती नाम^(२) ॥

१ एकेनेति “पथ्यापञ्चभिर्गायत्रैः (३।४५) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यास-
त्तेश्च तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रेणैकेन पादेनाधिकाराच्चिभिस्त्रैष्टुभैश्चतुष्पात् त्रिष्टुब्
ज्योतिष्मती नामेति ख, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतेश्चतुष्पाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति इति ख,
चिक्कितपुस्तकपाठः । ग, चिक्कितपुस्तकपाठे ज्योतिष्मतीत्यत्र विशेषः ।

(८९) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । पूर्वैरेव गतार्थत्वाद्विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(९०) मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री (१) तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति^(२) ॥

(९१) उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा

१ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । पूर्वैरेव गतार्थत्वाद्विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन विभिर्जागतेः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती इति ख-चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ उभयतश्च गायत्राभ्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यदा मध्यमो गायत्रः तृतीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वौ, अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च जागताभ्यां । प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन मध्येज्योतिर्जगती नाम भवति इति ख-चिक्कितपुस्तकपाठः ।

उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः, उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८६) एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री^(२) । छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात्^(३) ॥

(८७) षट्के ककुम्भती^(४) ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु, छन्दोमात्रं ककुम्भती नाम^(५) भवति ॥

(८८) त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदाद्यन्तो पादौ बह्वक्षरी, मध्यमोऽल्पतराक्षरः^(६), तदा णिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,

१ यदा त्रयस्त्रैष्टुभाः पादाः भवन्ति, चान्ते च गायत्रस्तदोपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतेस्त्रिभिः उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती नाम भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा शङ्कुमतीजगतीनाम छन्दो भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ह्यनन्तरमेव सतुप्रत्ययः स्यात् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ककुम्भती इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ छन्दोमात्रे षु ककुम्भती नाम जगती इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ मध्यमोऽल्पतराक्षर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आद्यन्तौ पादौ अष्टाक्षरौ (१), मध्यमस्यक्षरः, एवं त्रिपाद-
गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति (२) । एवं चतुरक्षरे पञ्चा-
क्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्ध्यति । यत् किञ्चि-
त्त्रिपाच्छन्दः (३), लघुमध्यमपादं, तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

(८९) विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघुक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षरः, सा गायत्री
यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

(९०) जनाधिकेनैकेन (४) निवृद्धुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनेन, सा निवृ-
द्धिति विशेषसञ्ज्ञां लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति । एव-
मुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(९१) द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते (५) । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधि-
काभ्यां (६) गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञा भवति (७) ।

१ पादौ षडक्षरौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ आद्यन्तौ पादौ एकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरः, एवं त्रिपादुष्णिक् पिपी-
लिकमध्येत्यर्थ इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यत् किञ्चिच्छन्द इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न्यूनाधिकेनैकेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ न्यूनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ न्यनाधिकाभ्यामिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ गायत्र्यादीनि यथाक्रमेण विराट्स्वराट्सञ्ज्ञानि भवन्तीति पुस्तकान्तर-
पाठः ।

(९९) आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत^(१) उष्णिग्विराडिति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा^(२) गायत्रेवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिगिति । एवं सर्वत्र ॥

(९९) देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णयः कर्त्तव्यः । 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम् । कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः । इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

(९९) अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो-

विश्वेदेवाः^(३) ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदाऽऽग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावित्रं तदोष्णिक् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु निवृ-

१ उताहो इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । यदा प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ मित्रावरुणा इन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

झरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु^(१) सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेथन्ते ।

(९५) स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

(९६) सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णान्निर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

(९७) आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । श्यामान्यतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः^(२), इत्येवमधीयते-ऽतिच्छान्दसाः^(३) । तन्नोपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निवृ-
द्धरिजौर्विराट्स्वराजौ च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः ।

१ ततो लौकिकरचे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अतो लौकिकपचे इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अथ रोचनाभाः कृतयः श्यामान्यतिच्छन्दांसीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इत्येवमादिकमधीयते छान्दसा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, (१) तदपि ऋषि-
देवता-स्वर-वर्णानां ज्ञानान्निःश्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः (२) ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ (१) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः ।)

(६८) चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतं । मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च शतञ्च चतुःशतं । द्वन्द्व-समासः । कर्मधारयपक्षस्तु (४)
नेष्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां
सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिर्नाम छन्दः ॥

(६९) चतुरश्वतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच् छन्दसः क्रमेण चतुरश्वतुरः सङ्ख्याविशेषान्
त्यजेत् । एतदुक्तमभवति, उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिर्रक्षरै-
र्नूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् ॥

(१००) तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

‘तानि’ उत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र

१ यस्य निर्णयनिमित्तञ्च वर्णोपन्यासः क्रियते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
एतदन्तरमेवात्राध्यायसमाप्तिवाक्यमस्ति । तदपीत्यादिकः पाठोत्र नास्ति । ख,
चिह्नितपुस्तके तु तदपीति पदद्वयं नास्ति, तत्र ऋषिदेवतेत्यादिकः सम्पूर्णः
पाठोस्ति ।

२ अनुक्तानां कामतोवर्णा इति, क, चिह्नितपुस्तकप्रान्तेधिकः पाठो विन्यस्तः ।

३ भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कर्मधारयसमासस्तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्दोऽ-
भिकृतिः । षष्ठ्यक्षरं, सङ्कृतिः । द्वावक्षरं, विकृतिः ।
अष्टाक्षरं, आकृतिः । चतुरक्षरं, प्रकृतिः ॥

(१०१) प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।
तेनैतदुक्तं भवति, अक्षरं, कृतिः (१) ॥

(१०२) धृत्यष्टि-शर्करो-^(१) जगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृति अष्टि शर्करो जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण
व्यवस्थापनीयाः ॥

(१०३) पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

‘एषां’ धृत्यादीनां, ‘पूर्वतः पृथक् पृथक्’, ‘एतान्येव’ शब्द-
रूपाणि, विन्यसेत् । पृथक्-पृथक्-ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् ।
अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वमेवैषां (१) स्यात् । तेनायमर्थः,
धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः,
शर्करोशब्दात् पूर्वं शर्करोशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं
जगतीशब्दः ॥

१ अक्षरं छन्दः कृतिर्नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ शर्करोति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । शर्करोति पुस्तकान्तरपाठः । इत्थं
सर्वत्र शर्करोशब्दपाठान्तरं ज्ञेयम् ।

३ समुदायपूर्वत्वमेवैषामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०४) द्वितीयं द्वितीयमतिः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम्^(१) अतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः सज्ज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरम्, अतिधृतिः^(२) । द्वाप्तत्यक्षरं, धृतिः । अष्टषष्ट्यक्षरम्, अत्यष्टिः । चतुःषष्ट्यक्षरम्, अष्टिः । षष्ट्यक्षरम्, अतिशर्करी । षट्पञ्चाशदक्षरं, शर्करी । द्वापञ्चाशदक्षरम्, अतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती ॥

(१०५) अत्र^(३) लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । 'अत्र' वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गाद् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं 'लौकिक'च्छन्देजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कौर्त्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

(१०६) आत्रैष्टुभाच्च यदार्पम् ॥ ९ ॥

आङ्भिविधौ । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः । गायत्रादि-

१ शब्दस्वरूपमतिः इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ षट्सप्तत्यक्षरं छन्देतिधृतिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अथेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं' छन्दोजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यं । किं तदार्षं ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । 'चः' समुच्चये ॥

(१०) पादश्चतुर्भागः (१) ॥ १० ॥

'चतुर्भागः' (१) चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः, पादसञ्ज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् (१) । समवृत्तविषयमेतत् ॥

(१०) यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । 'वा'शब्दो व्यवस्थितविभाषा । उदुगतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः (४) छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

१ पादश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

१ चतुर्थो भागश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ बोद्धव्यमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तृतीयमक्षरं छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आर्याद्युद्गौतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समोरितम् ।

वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च (१)।

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्धार्थं गणसञ्ज्ञां करोति ।

(१०) लः समुद्रा गणः ॥ १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुः-
सङ्ख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां, गणः, इत्येषा सञ्ज्ञा
विधीयते ।

(११) गौ गन्तमध्यादिरित्य ॥ १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । सहि गणः कदाचिद्
गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन,
कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात् (२)
विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं
कृत्वा पश्चाद् गकारेण बहुव्रीहिः । द्वन्द्वात्परो यः श्रूयते, लभ-
तेऽसौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ, चत्वारो लघवो भवन्ति,

१ आर्याद्युद्गौतिपर्यन्तं गणच्छन्दः । वैतालीयादिचूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः ।
समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षरं छन्द इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ द्विगुणकस्य (५५) अस्य गणस्य मात्राप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादि-
सर्वलघ्वन्ताः पञ्चैव भेदा भवन्ति । ते च भेदा द्विगुकाङ्गणादेव क्रमशः ५५, ॥ ५, ॥ ५, ॥ ५, ॥ ५, ॥ ५, ॥
एते पञ्च गणा जायन्ते । मूलेष्येते प्रसारक्रमेण पञ्चैव वर्णिताः । अतोऽयं षष्ठभेदस्या-
वाप्त इति भावः ।

स एको गणः (ऽऽ) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (ऽऽऽ) । गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो गणः (ऽऽऽ) । गकार आदिर्यस्य (१) स गादिश्चतुर्थो गणः (ऽऽऽऽ) । नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (ऽऽऽऽऽ) । एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति ॥

(अथार्थाधिकारः ।)

(१११) स्वरा अर्द्धच्चार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति सप्तानां सञ्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्थार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवम्, अर्द्धशब्दस्य अर्द्धं न पुंसकम् इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथा, अर्द्धाटकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी, इति । नैष दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा, तुलार्द्धेन गां क्रीणाति (१) ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचवर्णाद् गविताननाः ।

अनभ्यासाद् गलक्ताला यान्त्येते वारयात्रिकाः ॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

१ गकार आदौ यस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यथा द्रुमार्द्धेन गां क्रीणाति । यथाऽर्द्धमर्द्धेन क्रीणातीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः पार्वतीपतिः ।

कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवामृतम् ॥

तथाच ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं मृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः, यदार्थायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति । तेन द्वीपादन्यस्मादित्यादौ गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं (१) न स्यात् ॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

(११९) अत्रायुङ् न ज् ॥ १५ ॥

‘अत्र’ आर्याच्छन्दसि, ‘अयुग्’ गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च, ‘न जगणः’ मध्यगुरुर्न (१) कर्तव्यः । शेषास्तु कामतोऽत्र भवन्ति ॥

(११९) षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (१) भवति । अत्रोदाहरणम् ।

१ अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयत्र ह्रस्वकारस्य सति पादान्तले, ‘गन्ते’ (१।१०) इति गुरुत्वं भवेदिति भावः ।

२ मध्ये गुरुर्नेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अत्रार्थाच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्ये गुरुरेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भ० १ स० २ द्वि०२ द्वि०४ स०५ ज०६ सर्व०७ गु०
 सा जयति जगत्पार्था देवि दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा^(१) ।

द्वि०१ ज०२ स०३ भ०४ द्वि०५ ज०६ ए०७ गु०
 यादृश्यतेऽम्बरतले^(१) कंसवधोत्पातविद्युदिव^(१) ॥

(११४) न्लौ वा ॥ १७ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते । आर्यायाः षष्ठो गणः (॥॥) सर्वलघुर्वा
 भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ द्यामुत्पतिष्णुरतिरुचिरेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ या दृश्यते गगनतले इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ सा जयतीत्यस्य गणविभागदर्शनं यथा, 'सा जय' इति आदिगुर्वात्मकी भ (॥॥) गण एकः १। 'तिजग' इति अन्तगुरुमान् स (॥५) गणो द्वितीयः २। 'पार्था' इति द्विगुरुको (५५) गणस्तृतीयः ३। 'देवी' इति च द्विगुरुको (५५) गणस्तुर्थः ४। 'दिवमु' इति अन्तगुरुकः स (॥५) गणः पञ्चमः ५। 'पतिष्णु' इति मध्यगुरुर्ज (॥५१) गणः षष्ठः ६। 'रतिरुचि' इति चतुर्लघुरूपो (॥॥॥) गणः सप्तमः ७। 'रा' इति एको गुरुः । एवमार्थायाः प्रथमेर्द्धे गुरुपेताः सप्त गणा भवन्ति । तत्र षष्ठो जगणः कर्त्तव्यः । अन्येषु यथेच्छाचारः । 'यादृ' इति द्विगुरुको (५५) गण एकः १। 'श्यतेम्ब' इति मध्यगुरुर्ज (॥५१) गणो द्वितीयः २। 'रतले' इति अन्तगुरुमान् स (॥५) गणस्तृतीयः ३। 'कंसव' इति आदिगुरुर्भ (॥५१) गणस्तुर्थः ४। 'धोत्पा' इति द्विगुरुरूपो (५५) गणः पञ्चमः ५। 'तविद्यु' इति मध्यगुरुमान् ज (॥५१) गणः षष्ठः ६। 'दि' इति एकलघुरूपो (॥१) गणः सप्तमः ७। 'व' इति एको (५) गुरुः, पादान्तस्थलद्योगुर्वातिदेशात् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ सर्व० ६ सर्व०७ गु०
 S S S S S S S S S S S

रूपान्तरेण देवीं तामेव स्तौमि, सपदि किल महिषः (१)।

द्वि०१ भ०२ भ०३ भ०४ स०५ ए०६ द्वि०७ गु०
 S S S S S S S S S S S

पादस्पर्श सुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः (२) ॥

(११५) न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि । १८ ॥

षष्ठो गणः सर्वलघुश्चेद् भवति, तदा द्वितीयादचरादारभ्य
 पदं प्रवर्त्तते (२) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

१. मिषमहिष इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२. रूपान्तरेणेत्यस्या गणविभागव्याख्यानदर्शनं यथा, 'रूपा' इति द्विगुरुकः (SS) एको
 गणः १। 'न्तरेण' इति ज (IS) गणो द्वितीयः २। 'देवीं' इति द्विगुरुकः (SS) गणस्तृतीयः ३।
 'तामे' इति च द्विगुरुकः (SS) गणचतुर्थः ४। 'व स्तौ' इति च द्विगुरुकः (SS) गणः पञ्चमः ५।
 'मि सपदि' इति सर्वलघुमान् (IIII) गणः षष्ठः ६। 'किल महि' इति अपरः सर्वलघुमान् (IIII)
 गणः सप्तमः ७। 'घः' इति एको गुरुः (S) । एवमस्याः प्रथमेर्द्धे गुरुयुक्ताः सप्त गणा भवन्ति ।
 'पाद' इति द्विगुरुकः (SS) गणः प्रथमः १। 'स्पर्शसु' इति भ (SII) गणो द्वितीयः २। 'खादिव'
 इति च भ (SII) गणस्तृतीयः ३। 'मीलित' इति पुनर्भ (SII) गणचतुर्थः ४। 'नयनो' इति
 स (II) गणः पञ्चमः ५। 'भ' इति एकलघुरूपो (I) गणः षष्ठः ६। 'वद्य' इति द्विगुरुरूपो (SS)
 गणः सप्तमः ७। 'स्याः' इति एको गुरुः ॥ इत्यमस्या उत्तरदलेपि गोपेताः सप्तगणा
 जायन्ते । अस्या उभयदले एव षष्ठो गणः ६ सर्वलघुरेवास्ति, अतः सर्वलघुमती
 इत्यमपरादा वेदितव्या ।

एवं सर्वत्रार्याच्छन्दःसु वक्ष्यमाणेषु आर्योदाहरणोपरिन्यस्त साङ्केतिकगणानां विभागो
 यथासम्भवः व्याख्येयः । विस्तारभयात्र तत्र तत्रैतादृशगणविभागो दर्शितः, दर्शितः
 केवलं सङ्केतमात्रम् ।

३. षष्ठगणस्य चतुर्लघुरूपस्योदाहरणभूतानां चतुर्णामचराणां मध्ये द्वितीयादचरा
 दारभ्य सुवन्तादि पदं प्रवर्त्तते इति स्पष्टायः । यथा, 'मि सपदि' इति सर्वलघुरूपस्य

(११६) सप्तमः प्रथमादि ॥ १८ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (।।।।)सर्वलघौ वा(।।।।)जाते सप्तमो गणः सर्व-
लघुश्चेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते १) । तत्रो-
दाहरणम् (१) ।

द्वि०१ भ०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ सर्व०७ गु०
 ~~~~~  
 S S S | | S S | S | S S | S | | | S

ब्रह्मक्षत्रकुलीनः प्रलीनसामन्तचक्रनुत-चरणः ।

सर्व०१ ज०२ द्वि०२ द्वि०४ ' द्वि०५ ज०६ ए०७ गु०  
 ~~~~~  
 | | | | S | S S S S S | S | S

सकलसुकृतैकपुञ्जः श्रोमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति (११) ॥

सर्व०१ जः २ द्वि०२ द्वि०४ सर्व०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०
 ~~~~~
 | | | | S | S S S S | | | | | | | S

जयतिभुवनैकवीरः सीरायुध-तुलित-विपुल-बलविभवः ।

षष्ठगणस्य 'मि'कारं प्रथमाक्षरं परित्यज्य सपदीत्यस्य सकारात् द्वितीयाक्षरात् पद-
प्रवृत्तिर्जाता । अत एवास्या अपि रूपान्तरेणेति पूर्वपठितमेवोदाहरणं बोद्धव्यम् ।

१ सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरादारभ्य सुवन्तादिपदं प्रवर्त्तते नतु तत्र प्रथमाक्षरं
गणविगार्थं पूर्वमाकृष्यत इति स्पष्टार्थः । यथास्या उदाहरणे 'तचक्र' इति षष्ठगणस्य
मध्यगुरोर्बुदाक्षराक्षरेभ्यः परभूतानां सप्तमगणस्योदाक्षरभूतानां 'नुतचर' इति चतुर्णां
मक्षराणां प्रथमात् 'नु' इत्यक्षरात् सुवन्तादिपदप्रवृत्तिर्जाता । नतु तदक्षरं गण-
विभागनिष्पद्यर्थं पूर्वमाकृतम् ।

२ षष्ठमध्यगुणगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्यर्थोदाहरणं ब्रह्म क्षवेति ।
षष्ठसर्वलघुगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्यर्थोदाहरणं जयतीति । अनयोर्गणप्रभेद-
दर्शनमुक्तस्योकाक्षरमस्तकोपरि कृतं वर्त्तते । तत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

सर्व० १ ज० २ म० ३ म० ४ द्वि० ५ ए० ६ द्वि० ७ गु०
 | | | | | ५ | | | | ५ | | ५ ५ | ५ ५ ५

अनवरतवित्त-वितरण-निर्जित-चम्पाधिपो मुञ्चः ॥

(११७) अन्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवमन्त्यं, दिगादित्वादु यत् । अन्ये द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमश्चेदु
 गणः (॥॥) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते । तत्रोदा-
 हरणम् ।

सर्व० १ म० २ द्वि० ३ म० ४ म० ५ ज० ६ म० ७ गु०
 | | | ५ | | ५ ५ | | ५ | | ५ ५ | ५ | ५

स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः ।

द्वि० १ ज० २ म० ३ द्वि० ४ सर्व० ५ ए० ६ म० ७ गु०
 ५ ५ | ५ | ५ | | ५ ५ | | | | ५ | ५

प्रत्यर्थिभूत-पार्थिव-लक्ष्मीहठहरण-दुर्ललितः (१) ॥

(११८) षष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

अन्य इत्यनुवर्त्तते । ‘अन्ये’ द्वितीयेऽर्द्धे, मध्यगुरौ (।५।)
 सर्वलघौ (॥॥) वा षष्ठे गणे प्राप्ते, तदपवादी लकारो विधीयते ।
 पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

१ अस्या उत्तरदले हठहरेतिपञ्चमस्य सर्वलघुगणस्य प्रथमादक्षरात् हकारात्
 आरभ्य पदोत्पत्तिः, न तु चतुर्थगणावयवीभूतादक्षरात् । अतः प्रथमादिपद-
 प्रवृत्तिमती आर्येयम् ।

(११९) त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यनुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्या पथ्या नाम भवति । तदयथा,

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ भ० ४ द्वि०५ ज० ६ द्वि० ७ गु०
 S S S S S S S | S S S S S S S

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

सर्व०१ भ० २ द्वि० ३ भ० ४ द्वि०५ ए०६ द्वि० ७ गु०
 | | | S | S S S | S S S S S S S

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः (१) ॥

पादग्रहणं यत्पुलक्षणार्थम् ॥

(१२०) विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये वा उभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विग्राम्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तोभय-पूर्वकत्वात् त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादि-विपुला ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज० ४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि० ७ गु०
 S S S S S S S | S S S S S S S

स्निग्धच्छाया-लावण्य-लेपिनो किञ्चिदवनतघ्राणा ।

१ अस्या उभयदले गणत्रयेषु पादसमाप्तिरत इयं पथ्या नामार्था ।

सर्व० १ द्वि० २ द्वि० ३ स० ४ द्वि० ५ ए० ६ द्वि० ७ गु०

 | | | | S S S S | | S S S S | S S S

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रोत्याह माण्डव्यः (१) ॥

अन्तविपुला ।

दि०१ ज०२ सु०२ भ०४ दि०५ ज०६ दि०७ गु०

चित्तं हरन्ति हरिणोदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ म०५ ए०६ सर्व०७ ग०

नोवोविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला^(९)॥

उभयविपुला ।

द्वि० १   सर्व० २   स० ३   ज० ४   द्वि० ५   ज० ६   म० ७   ग०

[illegible]

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स० २ ज०४ भ०५ ए०६ भ०७ ग०

[illegible]

गम्भीरनाभिरतिदोघलोचना भवति सा सुभगा (२) ॥

१ अत्र मुखे आद्यदले 'स्निग्ध' 'क्लाया' 'लाव' इति गणतयमुल्लङ्घ्य लावण-
शब्दपर्यन्तं पादो विश्राम्यति, अत्र इयं मुखविप्रला नाम आर्था। उक्तलक्षणा
मुखप्राशस्त्यावती रमणी च मुखविप्रला कथ्यते।

९ अस्या जघने (अन्त्ये) चरमदले 'नीवी' 'विमोच' 'नया' इति गणव्यात् परं चतुर्थगणायचरे जकारे पादौ विश्राम्यति, अत इयं जघनविपुला नाम् अर्था । उत्तलक्षणा जघनयोवपत्यवती प्रशस्तजघना नारी च जघनविपुला कथ्यते ।

२ अस्या उभयो^३दलयो^४ गणत्रयान्ते यास्त्रो 'कुचकल' 'सनिन' इत्यत्र 'गम्भी'

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव
पथ्यात्वं नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुला-
यास्तत्वांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणैकांश-
वैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पथ्याचपल-
योश्च विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावो नास्ति । तत्रायं
सङ्ग्रहः ।

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्रस्ताः ^(१) ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥

गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

साकल्येनार्थाणामशीतिरेव भेदाः स्युः ^(१) ॥

‘रनाभि’ ‘रतिदी’ इत्यत्र च पादो न विश्राम्यति, अत इयं महाविपुला नाम आर्या ।
कुचादिमहत्त्वादिलक्षणयुक्ता योपिच महाविपुला उच्यते ।

१ तिखोविपुलाश्चतस्र एवेता इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । तिखो विपुला-
स्ततश्चतस्रस्ता इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अशीतिरेवं विकल्पाः स्युरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एका पथ्या, तिखो विपुलाः, मिलिता एताः, चतस्रो जाताः । पुनरेताः, चपला-
भेदवयैः प्रत्येकं विशेषिताः सत्यो द्वादशान्या आर्या जायन्ते । एताश्च सर्वा मिलित्वा
षोडशार्था भवन्ति । एवं गीतिरूपगीतिरङ्गीतिरार्यागीतिश्चैताश्च पूर्वोक्तषोडश-
भेदैर्विभिन्नाः सत्यः प्रत्येकं षोडशषोडशप्रकारा आर्या जायन्त । सर्वाश्चैताः
पञ्चषोडशसङ्ख्यात्मिका आर्या मिलित्वा अशीतिरुपजायन्ते । पुनरेता अशीति-
रार्थाः सुखबोधार्थमधोऽधः क्रमेण नामोल्लेखेनापि विन्यस्यन्ते । यथा,

पथ्यार्था १ । आदिपुलार्था २ । अन्तविपुलार्था ३ । उभयविपुलार्था ४ ।
मुखचपलापथ्यार्था ५ । मुखचपलादिविपुलार्था ६ । मुखचपलान्तविपुलार्था ७ ।
मुखचपलोभयविपुलार्था ८ । जघनचपलापथ्यार्था ९ । जघनचपलादिविपुलार्था १० ।

तेषामनुक्तोदाहरणान्युद्धानि ॥

जघनचपलान्तविपुलार्था ११ । जघनचपलोभयविपुलार्था १२ । महाचपलापथ्यार्था १३ । महाचपलादिविपुलार्था १४ । महाचपलान्तविपुलार्था १५ । महाचपलोभयविपुलार्था १६ । गीतिपथ्यार्था १७ । गीत्यादिविपुलार्था १८ । गीत्यन्तविपुलार्था १९ । गीत्युभयविपुलार्था २० । मुखचपलागीतिपथ्यार्था २१ । मुखचपलागीत्यादिविपुलार्था २२ । मुखचपलागीत्यन्तविपुलार्था २३ । मुखचपलागीत्युभयविपुलार्था २४ । जघनचपलागीतिपथ्यार्था २५ । जघनचपलागीत्यादिविपुलार्था २६ । जघनचपलागीत्यन्तविपुलार्था २७ । जघनचपलागीत्युभयविपुलार्था २८ । महाचपलागीतिपथ्यार्था २९ । महाचपलागीत्यादिविपुलार्था ३० । महाचपलागीत्यन्तविपुलार्था ३१ । महाचपलागीत्युभयविपुलार्था ३२ । उपगीतिपथ्यार्था ३३ । उपगीत्यादिविपुलार्था ३४ । उपगीत्यन्तविपुलार्था ३५ । उपगीत्युभयविपुलार्था ३६ । मुखचपलोपगीतिपथ्यार्था ३७ । मुखचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ३८ । मुखचपलोपगीत्यन्तविपुलार्था ३९ । मुखचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४० । जघनचपलोपगीतिपथ्यार्था ४१ । जघनचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४२ । जघनचपलोपगीत्यन्तविपुलार्था ४३ । जघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४४ । महाचपलोपगीतिपथ्यार्था ४५ । महाचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४६ । महाचपलोपगीत्यन्तविपुलार्था ४७ । महाचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४८ । उद्गीतिपथ्यार्था ४९ । उद्गीत्यादिविपुलार्था ५० । उद्गीत्यन्तविपुलार्था ५१ । उद्गीत्युभयविपुलार्था ५२ । मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५३ । मुखचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५४ । मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्था ५५ । मुखचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ५६ । जघनचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५७ । जघनचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५८ । जघनचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्था ५९ । जघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६० । महाचपलोद्गीतिपथ्यार्था ६१ । महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ६२ । महाचपलोद्गीत्यन्तविपुलार्था ६३ । महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६४ । आर्थागीतिपथ्यार्था ६५ । आर्थागीत्यादिविपुलार्था ६६ । आर्थागीत्यन्तविपुलार्था ६७ । आर्थागीत्युभयविपुलार्था ६८ । मुखचपलार्थागीतिपथ्यार्था ६९ । मुखचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७० । मुखचपलार्थागीत्यन्तविपुलार्था ७१ । मुखचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७२ । जघनचपलार्थागीतिपथ्यार्था ७३ । जघनचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७४ । जघनचपलार्थागीत्यन्तविपुलार्था ७५ । जघनचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७६ । महाचपला-

द्वि०१ सर्व० २ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६ सर्व० ७ गु०

दूरात् परिहरणीया नारी नागोव मुखचपला (१) ॥

आदिविपुलापूर्वकं^(२)मुखचपंलोदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ ग०

 S S | S | S S | S | S S | S | S S

यस्याश्च लोचने^(१)पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

म०१ ज०२ द्वि०३ द्वि०४ म०५ ए०६ सर्व० ७ गु०

विपुलोऽन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला^(४) ॥

उभयविपुलापूर्व' (५)मुखचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या उभयोर्द्वैत्योस्त्रिषु गणेषु पादो विश्राम्यति, पुनः पूर्वार्द्धे 'रुणाद्वि' इति द्वितीयः 'परस्य' इतिचतुर्थस्य जगणः, अतिदेति अन्तगुरुगणः प्रथमः, 'जिह्वा' इति तृतीयो द्विगुरुगणः, वर्त्तते, एमेनेयं मुखे पूर्वार्द्धे चपलालक्षणा युक्ता भवति, अतः पय्यापूर्विका मुखचपला नाम आर्येयम् । 'मुखे' आस्ये, चापत्यवतो उक्तलक्षणा नारी च मुखचपला नामेत्यपरोर्यः ।

२ विप्रलापवर्कमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इ यस्या विलोचने इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अस्या मुखे पूर्वार्द्धे आदिवपुलावत् 'नेपि' इति तृतीयगणान्ते पादो न विश्राम्यति, अथ द्वितीयार्द्धे तु 'दन्ताः' इति तृतीयगणान्ते पादः प्रत्ययवत् विश्राम्यति, द्वितीयचतुर्थौ च जगणौ स्तः, अत इयमादिवपुलापूर्विका मुखचपलानामासां। पिङ्गललोचनादिलक्षणसम्पन्ना मुखे वाक्चापस्यवती नारी च मुखचपलैत्युच्यते।

५ अन्तर्विपुलापूर्वकमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वि०१ ज० २ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०

— — — — —
S S | S | S S | S | S S | | | | | | | S

पञ्चेषुवृक्षभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

स०१ ज० २ द्वि० ३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

— — — — —
| | S | S | S S | S | S S | S | S S S

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गोतिः (१)॥

(१२६) अन्त्येनोपगोतिः ॥२६॥

अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगोतिर्नाम ।

तत्र पथ्योपगौत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ म०२ म०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६म०७ गु०

— — — — —
S S S | | S | | S S S S | S | | S

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्तं जगद्विजयि ।

प्रथमार्द्धे षष्ठो जगणः, द्वितीयेर्द्धे षष्ठो नलघुरूपः सर्वलघुर्गणोस्ति, महाचपलावत् उभयत्र द्वितीयतुर्थौ गम्ये जौ, तृतीयो द्विगुरस्य वर्तते, अत इयं पथ्यामहाचपला-पूर्विका गौतिर्नामार्था ।

१ अस्या महाचपलावत् दलद्वये द्वितीयतुर्थौ गम्येजौ जौ, तृतीयो द्विगुरस्यास्ति, पुनरुभयार्द्धे महाविपुलावत् गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, प्रथमार्द्धे पुनः षष्ठो नलघुरूपः सर्वलघुर्गणः, द्वितीयाद्धे षष्ठो जगणो वर्तते, अत इयं महाचपला-महाविपुलापूर्विका गौतिर्नामार्था । हलायुधमते गीतिलक्षणे षष्ठो जगणो नलघु-रूपेण गणेन विकल्प्यते, अत एतदुदाहरणद्वये प्रथमार्द्धे द्वितीयाद्धे च षष्ठो नलघुरूपो गणो दृश्यते ।

दि० १ ज० २ दि० ३ ज० ४ दि० ५ ए० ६ दि० ७ गु०

— — — — —

५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

वैराग्यभावनानां तथोपगोत्या भवेत् स्वस्थम् ^(१) ॥

महाचपला-महाविपुलोपगोत्युदाहरणम् ^(२) ।

स० १ ज० २ दि० ३ ज० ४ भ० ५ ए० ६ दि० ७ गु०

— — — — —

१ । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ५ ५

विपुलोपगोति सन्त्यज्यतामिदं स्वरूचकं भिक्षो ^(३) ॥

स० १ ज० २ दि० ३ ज० ४ दि० ५ ए० ६ दि० ७ गु०

— — — — —

१ । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

विषयाभिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ^(४) ॥

(१२७) उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद् विपरीतक्रम उत्क्रमः । अयमर्थः, आद्य-

१ अस्या उभयव गणत्रयेषु पादो विनाम्यति, पुनः षष्ठैकलघुगणवदार्थाद्वितीय-दलवद्दलद्वयमस्ति, द्वितीयतुर्थौ गमथौ जौ, उभयव द्विगुरस्य तृतीयः, वर्त्तते, अत इयं नामानुरूपलक्षणवयाक्रान्ता पथ्यामहाचपलापूर्विकोपगोतिर्नामार्था ।

२ महाविपुलामहाचपलोपगोत्युदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इदं स्थानकं भिक्षो इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ बाध्यते चञ्चलं चेत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या-उभयार्द्धे प्रथमः सगणः, द्वितीयचतुर्थौ जगणौ, तृतीयो द्विगुरः, महाविपुलावत् पुनरुभयव गणवयान्ते पादो न विनाम्यति, उपगोतिवत् षष्ठैकलघुगणवदार्थान्तदल-वद्दलद्वयं च वर्त्तते, अत इयं नामवयानुरूपलक्षणाक्रान्ता महाचपलामहाविपुला-पूर्विकोपगोतिर्नामार्था ।

मन्यं (१) भवत्यर्द्धमन्यमादौ, सा उद्गतीतिर्नामार्था । तत्र पथो-
न्नोत्पदाहरणम् ।

भ०१ द्वि०१ स०१ स०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०
 S | | S S | | S | | S S S | S | | S

व्याध इवोद्गतीतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरसि ।

भ०१ स०२ भ०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 S | | | S S | | S S S S | S | S S S

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः (१) ॥

महाविपुलोद्गतीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ भ०७ गु०
 S S | S | S S | S | | | S | S | | S

एषा तवापरोद्गतीतिरत्र विपुला परिभ्रमति (१) ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०
 S S | S | S S | | | | S S | S | | | S S

त्वद्वस्त्रभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति (४) ॥

पथ्यामहाचपलाद्गतीत्युदाहरणम् ।

१ आद्यमन्ते इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ विप्रियैः सर्वैरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्याः पथ्यावदुभयत्र गणवये पादो विश्राम्यति, पुनः षष्ठैकलघुगणवदार्थाया अन्यमर्द्धमत्रादौ, षष्ठजगणवदाद्य-मर्द्धं चान्ते वर्त्तते, अत इयं पथ्यापूर्विकोद्गतीतिर्नामार्था ।

३ उद्गतीतिः सर्वत्र परिभ्रमतोतिपाठः क, चिह्नितपुस्तकेस्ति । परन्तु एतादृश-पाठो उद्गोतिलक्षणसमन्वधो न भवति । प्रथमार्द्धे षष्ठैकलघुगणस्यालाभात् ।

४ अस्या उभयदले महाविपुलावद्गणवये पादो न विश्राम्यति, पुनरार्थायाः षष्ठ-

द्वि०१ ज०९ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०३ स०७ गु०

S S 1 S 1 S S | S 1 S S 1 1 1 S S

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम् ।

दि०१ ज०२ दि०३ ज०४ दि०५ ज०६ दि०७ गु०

— — — — —

S S I S I S S I S I S S I S I S S

तस्मान्मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गौत्युदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

— — — — —

1 1 S 1 S 1 S S 1 S 1 S 1 S 1 S

विपुला पयोधरश्रीणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

दि०१ ज०२ दि०३ ज०४ दि०५ ज०६ म०७ ग०

~~~~~

\$ \$ 1 \$ 1 \$ \$ 1 \$ 1 \$ \$ \$ 1 \$ 1 \$ 1 1 \$

उद्गीतिशालिनो कामिनो च सा वालिनो मनो हरति^(९) ॥

लघुगणवद् द्वितीयाद्भार्या, षष्ठजगणवत् प्रथमार्द्धमन्यं वर्त्तते, अत इयं स्वस्व-
लक्षणाक्रान्ता महाविपुलापूर्विकोद्भोतिर्नाभार्या । महत्युद्घोषणा च विपुलोद्भोति-
रुच्यते ।

१ प्रदेशमेनं समेतमेताभिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
अस्याः पथ्यावद् दलद्वये विषुगणेषु पादो विद्याम्यति, पुनरुभयार्द्धे महाचपलावद्
द्वितीयचतुर्थौ जगणौ गुरुमध्यगतौ स्तः, द्विगुरुश्च तृतीयो वर्त्तते, पुनरुद्गीति-
वदार्थोभयार्द्धे विपरीते वर्त्तते, अत इयं स्वस्वलक्षणक्रान्ता पथ्यामहाचपला-
पर्विकोद्गीतिर्नामार्था ।

२ वाणिनी मनो हरतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च। अस्या
द्वन्द्वे महाविप्लवावक्षणत्वे पादौ न विश्राम्यति, पनर्महाचप्लवावदभयाई

स०१ ज०२ स०३ ज०४
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

विषयाभिलाषमृगट्षिका ध्रु

भ०५ सर्व०६ सर्व०७ स०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

वं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

स०१ ज०२ स०३ ज०४
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्त-

द्वि०५ ज०६ सर्व०७ द्वि०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

तस्य ज्यते विषयरससङ्गः (१) ॥

पथाजघनचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ स०८
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

वाताहतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१ विपुलात्मभिस्ततो मोक्षकाङ्क्षिभिस्तज्यते विषयसुखसङ्ग इति ग, चिह्नित-
 मुलकपाठः । अस्या महाविपुलावद्वलद्वये त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति,
 पुनरुभयद्वयोरष्टगणाः सन्ति । षष्ठो गणः सर्वलघुसंध्यगुरुश्च वर्तते । अत इयं
 महाविपुलापूर्विकार्थागीतिर्नामार्था ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५

मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५
 १ । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी

ज०६ सर्व०७ स०८
 १ ५ । । । । । ५

च हन्त हतविषयगणः ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ० ५
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।

एकान्तशोलिनां (२) योगिनाम तोभव

सर्व०६ स०७ द्वि०८
 १ । । । । । ५ ५ ५

ति परमसुखसम्प्राप्तिः (२) ॥

इत्यार्याधिकारः ॥

१ अत्र पथ्यार्थागीत्योर्लक्षणसमन्वयोस्ति, पुनः, जघनचपलावचरणमेऽर्द्धे द्वितीय-
 चतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगणौ, द्विगुरुश्च तृतीयोस्ति । अत इयं पथ्याजघनचपला-
 पूर्विकार्थागोतिर्नामार्था ।

२ एकान्तशालिनामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्या महाविपुलावद्वर्णत्रये पादो न विश्राम्यति । पुनरुभयदलयोरद्वर्णः

रगणः ल० गु०

१२ २४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७

के शैः प रु धै स्त वा र यो वै ता ली यं

रगणः ल० गु०

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

त नुं वि त न्व ते (१) ॥

अपिच ।

तव तन्वि कटाक्षवीक्षितैः प्रहरद्भिः (१) श्रवणान्तगोचरैः ।
विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः (१) ॥

अपिच ।

शवशोणितपञ्चराञ्जितं (४) पुरुषान्वग्रथितोद्धमूर्द्धजम् ।

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षोडशमात्राः सन्ति, पुनर्युक्पादे षष्ठाः, युक्पादे अष्टम्याश्च मात्रायाः परतः क्रमेण रगणो लघुर्गुरुश्च पतितोस्ति । पुनर्युक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च मात्रयोरेकस्मिन् गुर्वक्षरेवस्थितिर्नास्ति । युक्पादे षष्ठोऽष्टम्योश्च मात्रयोर्नैकवावस्थितिर्वर्त्तते । अत इयं वैतालीयन्नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

२ प्रचरद्भिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रसरद्भिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ दुष्कृतं नर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पञ्चराचितमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । पञ्चचर्चितमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रगणः				ल०	गु०	गु०	गु०				
१।२	२।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५।१६	१७।१८	१९।२०
तं	दु	ष्ट	म	तिं	वि	शि	ष्ट	गो	ष्ट्या	मौ	प-

रगणः				ल०	गु०	गु०	गु०	
५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६	१७।१८
च्छ	न्द	स	कं	व	द	न्ति	वा	ह्यम् ^(१) ॥

अपिच ।

परमर्मनिरोक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम्^(१)॥

उपच्छन्दः शब्दादहर्णादिपाठाच्चातुरर्थिको वुज्प्रत्ययः ॥

(१२२) आपातलिका भगौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । द्विःस्वरा अयुक्त्वादे, युग्व-
सवोऽन्ते, इत्यनुवर्त्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारद्वयञ्च
(१) भवतः, तद्वैतालीयमापातलिकानाम लभते । तत्रोदा-
हरणम् ।

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टादशमात्राः
सन्ति । पुनरयुक्त्वादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्त्वादे षष्ठीसप्तम्योश्च
भावधोरेकस्मिन् गुर्वचरे अवस्थितिर्नास्ति, पुनः षष्ठग्रहमीमात्राभ्यां परतः क्रमेण
षट्स्वचरेषु रगणो लघुर्गुरुर्गुरुश्च पतितोस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमौपच्छन्दकं
नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

२ अत्र पादमुखगानां षडष्टमावाणां पूर्वोदाहरणतो विन्यासप्रभेदादिदमपर-
प्रकारकमौपच्छन्दसकोदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

३ भकारो गकारौ चेति ख, ग, चिक्कितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः गु० गु०

१।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १।२ ३।४ ५।६

पि ङ्ग ल के शी क पि ला क्षी वा चा टा

भगणः गु० गु०

० ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

वि क टो न्न त द न्ती।

भगणः गु० गु०

१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १ २ ३

आ पा त लि का पु न रे षा नृ प ति

भगणः गु० गु०

४ ५।६ ० ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

कु ले ऽपि न भा ग्य मु पै ति (१) ॥

आपातलिका अस्थिरा इत्यर्थः ॥

(१२२) शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः, सः 'शेषः,' तस्मिन् नियमः क्रियते, 'युग्' लकारः 'परेण साकं न', मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन,

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः, षोडशमात्राः सन्ति, पुनर्युक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थोपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च सात्रयोरेकस्मिन् गुर्वक्षरे स्थितिर्नास्ति, पुनः षष्ठाष्टममात्राभ्यां परतः क्रमेण पञ्चस्वक्षरेषु भगणो नृगुणश्च पतितोऽस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमापातलिकानामकं छन्दो ज्ञेयम् ।

चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः । तत्रोदाहरणं पूर्वमेव^(१) ॥

(१२२) षट् चामिश्रा युजि ॥ ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्त-
व्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमतो-
ययोश्च पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैयालीये तावत् ।

समरशिरसि सञ्च्यते द्विषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदीर्घचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवीक्षितम् ॥

औपच्छन्दसकोदाहरणम् ।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते^(२) पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम् ।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा । विश-

दकमलकोमलगात्रो^(३) युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्^(४) ॥

१ अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्रार्थयसे इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विसकिशलयकोमलगात्रोति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ समरशिरसि, परयुवतिषु, इदमपरमित्युदाहरणत्रयं वैयालीयादिखलस्य-
शास्त्रान्तमेव । केवलमत्रायुक्पादमुखवृत्तिन्यः षण्मात्राः पृथक् पृथक् प्रयुक्ताः सन्ति,
युक्पादे तु तन्नास्तीत्येतावान् पूर्वतोत्र विशेषः ।

(१२४) पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषे परेण युङ् न साक-
मित्यनेन^(१) पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावो निषिद्धः । सोऽनेन विधी-
यते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे 'पञ्चमेन' लकारेण,
'पूर्वः', सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

					रगणः		ल०		गु०				
					७८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६	१७	१८
वि	पु	ला	र्थ	सु	वा	च	का	क्ष	राः	क	स्य		

					रगणः		ल०		गु०				
					११	१२।१३	१४	१५।१६					
ना	म	न	ह	र	न्ति	मा	न	सम् ।					

					रगणः		ल०		गु०				
					७८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५	१६	१७	१८
र	स	भा	व	वि	शे	ष	पे	श	लाः	प्रा	च्य	वृ-	

					रगणः		ल०		गु०				
					११	१२।१३	१४	१५।१६					
त्ति	क	वि	का	व्य	स	म्य	दः	(२) ॥					

१ साकमित्येति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र युक्पादे चतुर्थपञ्चमभावयोरेकत्वावस्थितिरस्ति, एतावानेव वैतालीय
लक्षणतोत्र विशेषः ।

(१३५) अयुक् तृतीयेनोदीचवृत्तिः ॥ ३८ ॥

पूर्वः साकमित्यनुवर्तते । 'अयुक्पादे' 'तृतीयेन' लकारेण, यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीचवृत्तिर्नाम वैतालीयं । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

					रगणः		ल०	गु०						
१	२।३	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२			
अ	वा	च	क	म	नू	र्जि	ता	क्ष	रं	श्रु	ति-			

					रगणः		ल०	गु०						
३।४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६						
दु	ष्टं	श्रु	ति	क	ष्ट	म	क्र	मम्	(१)।					

					रगणः		ल०	गु०						
१	२।३	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२			
प्र	सा	द	र	क्षि	त	च्च	ने	ष्य	ते	क	वि-			

					रगणः		ल०	गु०						
३।४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६						
भिः	का	व्य	मु	दी	च्य	वृ	त्ति	भिः	(१) ॥					

१ यतिकष्टमक्रममिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र वैतालीयलक्षणं यथाश्रुतं घटते । पुनरयुक्पादे द्वितीयतृतीयमाचयो-
रेकस्मिन् गुर्वचरेवस्थितिर्वर्तते । अत इदमुदीचवृत्तिर्नाम वैतालीयं बन्धो
बोध्यम् ।

(१९६) आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३९ ॥

‘आभ्यां’ पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां, ‘युगपत्प्रवृत्ताभ्यां’, प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः सङ्गच्छते^(१), अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम् ^(२) ।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १४ १५ ४।५
इ दं भ र त व श भू भृ तां^(१) श्रू य तां

रगणः ल० गु०

६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
श्रु ति म नो र सा य नम् ।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १४ १५
प वि च म धि कं शू भो द यं व्या स-

रगणः ल० गु०

४।५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
व त्प्र क थि तं प्र वृ त्त कम् ^(४) ॥

१ पूर्वः संयुज्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तत्रोदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भरतवंशभूमिजामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र वैतालीयलक्षणे प्राच्यव्युदीच्यतिलक्षणं वर्तते । अत्र इदं प्रवृत्तकं नाम वैतालीयं छन्दो बोध्यम् ।

(१२७) अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्वं पादाः 'अयुग्'लक्षणयुक्ताः, तद् वैतालीयं, चारु-
हासिनी नाम। किं तल्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन
पूर्वस्य योगः। तत्रोदाहरणम्।

						रगणः		ल०	गु०					
१	२	३	४	५	६	७	८	१०।११	१२	१३।१४	१	२।३		
म	ना	क्	प्र	स	त	द	न्त	दी	धि	तिः	स्म	रो-		

						रगणः		ल०	गु०					
४	५	६	७	८	९	१०।११	१२	१३।१४						
स्म	सि	त	ग	ए	ड	म	ए	ड	ला					

						रगणः		ल०	गु०					
१	२।३	४	५	६	७	८	९	१०।११	१२	१३।१४	१			
क	टा	क्ष	ल	लि	ता	तु	का	मि	नी	(१) म-				

						रगणः		ल०	गु०					
२।३	४	५	६	७	८	९	१०।११	१२	१३।१४					
नो	ह	र	ति	चा	रु	हा	सि	नी	(१) ॥					

१ कटाक्षललिता च कामिनामिति पुलकान्तरपाठः। कटाक्षललिता च कामि-
नीति ख, चिह्नितपुलकपाठः। काटाक्षललितेन कामिनीति ग, चिह्नितपुलकपाठः।

२ अत्र षोडशमात्रवर्जितं वैतालीयलक्षणं वर्तते, पुनः पादचतुष्टये द्वितीयतृतीय-
मात्रयोरेकत्र गुर्वचरे संस्थितिरस्ति। अत इदं वैतालीयपूर्वकं चारुहासिनी-
नामकं वन्दो बोध्यम्।

(१२८) युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका', नाम वैतालीयम् ।
 क्रिन्तलक्षणं, षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः (१),
 पक्षां मिश्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम् ।

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व लो(१)

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 क म ल को म ला ङ्गी मृ गे क्ष णा ।

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रगणः ल० गु०

१ २ ३ ४५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
 सु र त के लि कु श ला प रा न्ति का (१) ॥

इति वैतालीयाधिकारः ॥

१ पूर्वयोग इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्थिरविलासनयनोक्तिपेशलेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 क्षितविलाससरसोक्तिपेशलेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।३ अत्र चतुर्दशमात्रावाजितं वैतालीयलक्षणं प्रवर्तते । पुनः सर्वत्र चतुर्थपञ्चमा-
 दयोरेकगुर्वक्षरेवस्थानमस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमपरान्तिकानामकं हन्दो
 बोध्यम् ।

(अथ साचासमकाधिकारः ।)

(१९६) गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नरमः ॥४२॥

वैतालीयमित्यादिसूत्रात् ^(१) सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते ।
 ल इति सहाधिकारः ^(२) । तेनायमर्थः, यत्र पादे 'गन्ताः', सन्तः
 षोडशलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम च्छन्दः ^(३) । अन्ते
 द्वाभ्यामिको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमश्च लकार एव । 'द्विर्वसवः'
 इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परेण
 युङ् न साकमिनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।

					ल०			गु०		
१२	१४	५	६	७	८	१०	११	१२	१३	१४
अ	श	श्रु	मु	खो	वि	र	लै	र्द	नै	गंभी
					ल०			गु०		
५	७	८	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
रा	क्षी	मि	त	ना	सा	ग्रः				

१ वैतालीयमितिसूत्रादिति खः ।

२ ल इति च सहानधिकार इति गः ।

३ यस्य चतुर्षु पादेषु षोडशमात्राः भवन्ति, पुनः प्रतिपादान्ते एको द्विकलो
 गुरुस्तिष्ठति, न लेककलो गन्ते इत्यतिदिष्टो गुरुः । द्वितीयातृतीययोस्तुर्था-
 पञ्चम्योर्मात्रायां रेकवानवस्थानं, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योर्मात्रयोश्च नैकद्वयस्थितिः ।
 सर्वत्र नवमी लघुलृपा मात्रा भवति, तन्मात्रासमकं च्छन्दः । अत्र मात्रासमकाधि-
 कारे लक्षणमेतत् सामान्यतः सर्वत्र बोध्यम् । अथ पञ्चम्यष्टम्यादिलघुगुरुमात्राप्रभेदेन
 ये मात्रासमकप्रभेदाः, तांस्त्वयै वक्ष्यति । तत्प्रभेदज्ञापनाय मात्रासमकाद्युदा-
 हरणोपरिविन्यस्तमावाङ्मूलं तत्र द्रष्टव्यम् । अङ्कदर्शनेन च लक्षणसमन्वयः सर्वत्र
 कर्त्तव्यः ।

४ गभीराच्चोन्तनासाग्र इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

ल० गु०
 १।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १७ १८।१९
 नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै र्मा त्रा-

ल० गु०
 ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
 स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणम् (१) आति-
 देशिष्यगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र हौ लकारौ भङ्क्त्वा द्विमा-
 त्रिको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

(१४०) द्वादशञ्च वानवासिका ॥ ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते,
 चकारान्नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम । तत्रोदा-
 हरणम् ।

ल० ल० गु०
 १।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १७
 म न्म थ चा प ध्व नि र म णी यः सु-

ल० ल० गु०
 ५ ६ ७ ८।९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 र त म होत् स व प ट ह नि ना दः ।

१ पुनर्गन्त इति गग्रहणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

ल० ल० गु०
 १ २ ३४ ५६ ७८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 व न वा स स्त्री स्वनितविशेषः कस्य न

ल० ल० गु०
 ५१६ ७८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६
 चित्तरमयतिपुंसः ॥

(१४९) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु^(१)
 पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं
 विश्लोको नाम । ततोदाहरणम् ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९१० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८
 भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं दुर्ण-

ल० ल० गु०
 ४ ५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 यकरणकदर्थितलोकम् ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 जातं महितकुले^(२) ऽप्यविनीतं

१ यत्र पादेषु इति खः । यत्र चतुर्षु पादेष्विति गः ।

२ महति कुलेऽप्यविनीतमिति खः, गश्च ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 मि त्रं प रि ह र सा धु वि गो तम् ॥

(१४२) चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य 'नवमः' लकार एवावतिष्ठते, 'च'कारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० ल० गु०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 य दि वा छ सि प र प द मा रो हुं

ल० ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः (१) ।

ल० ल० ल० गु०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७
 मु ह्य ति मु नि र पि वि ष या स ज्ञा चि-

ल० ल० ल० गु०
 ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 त्रा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥

नवम इत्यनुवर्त्तमानेऽपि (१) पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ॥

१ सह नारीभिरिति खः, गः, पुस्तकान्तरञ्च ।

२ नवम इत्यनुवर्त्तमाने इति खः ।

(१४२) परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

‘परयुक्तेन’ दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं । इदन्तु गुरुनियमे-
नीच्यते (१) । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१२ २४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३/१४ १५/१६ १२

य चि त्तं गुरु स क्त मु दा रं (१) वि-

गु०

२४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३/१४ १५/१६

द्या भ्या स म हा व्य स न च्च ।

गु०

१२ २४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३/१४ १५/१६ १२ २

पृ थ्वी त स्य गु णै रू प चि त्रा च न्द्र-

गु०

४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३/१४ १५/१६

म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

(१४४) एभिः पादाकुलकम् ॥ ४७ ॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैञ्चिदपि चतुर्भिः पादैः, पादा-

१ गुरुनियमेनेति गः ।

२ गुरुसत्त्वसदारमिति गः ।

कुलकं (१) नाम । मात्रासमक(१)विश्लोकवानवासिकोपचित्राणां
पादैरुदाहरणम् ।

ल०

गु०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ ११२
अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते का

ल०

ल०

गु०

१।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
ले म द न स मा ग म दू ते ।

ल०

ल०

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२ ३।४ ५
स्मृ त्वा का न्तां प रि हृ त सा र्थः पा दा कु-

गु०

६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
ल कं धा व ति पा न्यः (१) ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ पादैर्मात्रासमकं पादाकुलकमिति गः ।

२ अथ मात्रासमकेति खः, पुंस्तकान्तरश्च । तत्र मात्रासमकेति गः ।

३ अस्य चतुर्षु पादेषु षोडशमात्रा अन्ते गुरुश्चास्ति, पुनस्तोषां प्रथमः पादो नवस-
मात्राया लघुत्वात् मात्रासमकलक्षणाक्रान्तो भवति, द्वितीयः, पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघु-
त्वाद्विश्लोकलक्षणवान् पादः, तृतीयः, नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वाद्दानवासिकालक्ष-
णयुक्तः पादः । चतुर्थः, नवमद्दशमात्रयोरेकव गुर्वक्षरेवस्थितितथोपचित्रालक्ष-
संमन्वितः पादो भवति । एतादृशविभिन्नलक्षणाक्रानैश्चतुर्भिः पादैरुपशोभितं छन्दः
पादाकुलकनामकं भवति ।

ल० ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 पुं स्तो कि ल कृ त शो भ न गो ते^(१)द क्षि ण-

गु०
 ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प व न प्रे रि त शो ते।

ल० गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 म धु स म ये स्मिन् कृ त वि श्लो कः पा दा-

गु०
 ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 कु ल कं नृ त्य ति लो कः^(१)॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन,
 पादाकुलकम् । ततोदाहरणम् ।

ल० गु०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 चि त्तं भ्रां म्य त्य न व स्था नं पा दा कु ल क-

१ कृतपञ्चमगीते इति गः ।

२ अस्य चत्वारः पादा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति पुनः तत्र प्रथमः पादो
 विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयः, उपचित्रालक्षणयुक्तः, तृतीयः, मात्रासमकलक्षणसम्पन्नः,
 चतुर्थः, पुनरुपचित्रालक्षणवान् पादोस्ति । एतादृशविभिन्नलक्षणैः पादैरुक्तसितमपि
 च्छन्दः पादाकुलकनामकं भवति । लक्षणान्येतत्पूर्वश्लोकोक्तमत्रापि स्मर्तव्यम् ।

गु०

८।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

श्लोकसमानम् ।

गु०

१।२ २।४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
कायः कायति शायति^(१) शक्तिस्तद-

ल०

ल०

गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६

पिनममपरलोके भक्तिः^(१) ॥

यथा पादाकुलकनान्नः श्लोकस्य पादेऽवस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
पादाभ्यां, पादाकुलकं । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
परिहृतसर्वपरिग्रहलोकाः प्रति-

ल०

ल०

गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

दिनवर्द्धितगुरुतरशोकाः ।

१ शीर्थतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ अस्य चत्वारः पदा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति । तत्र प्रथमः, नवमलघुमान्
मात्रासमकपादः, द्वितीयतृतीयौ, नवमदशममात्रयोरेकवावस्थितियुक्तौ उपचित्रा-
पादौ, चतुर्थः, पञ्चमाष्टमलघुमात्रावान् विश्लोकपादोऽस्ति । एतादृशविलक्षणपादै-
र्विशिष्टमपि बन्धः पादाकुलनामकं भवति ।

गु०

१२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 दुः ख वि व द्वि त लो च न वा रिः^(१) पा दा-

गु०

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 कु ल कं या ति त वा रिः^(२) ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ॥

(१४५) गीत्यार्या लः ॥ ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्वसवः, षोडशलकाराः, भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्नहणं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि ।

१ दुःखविवर्जितलोचनवारिरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ यातु तवारिरिति खः, पुस्तकान्तरञ्च । अस्य चत्वारः पादा गुर्वन्ताः षोडशमा-
 त्मकाः सन्ति । तत्र प्रथमतृतीयचतुर्थाः, नवमदशममादयोरेकदावस्थितिमन्त उपचिन्ता-
 पादाः, द्वितीयाः, नवमद्वादशलघुमात्राविशिष्टो वानवासिकापादो वर्त्तते । एतादृश-
 विभिन्नलक्षणवत्पदैरुपशोभितमपि कन्दः पादाकुलकनामकं भवति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु (१)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति॥

सर्वलघुच्छन्दसि (१) गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्य-
त्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

(१४६) शिखा विपर्यस्ताङ्गा ॥ ४८ ॥

सैव गीत्यार्या 'विपर्यस्ताङ्गा', यदा भवति तदा शिखाख्यां
लभते । अयमर्थः । यदाङ्गं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व-
गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यासभेदेन सज्ज्ञाद्वयमाह ।

(१४७) लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥ ४० ॥

'पूर्वश्चेत्' अर्द्धभागः, सर्वलघुर्द्वात्रिंशल्लकारो भवति, उत्त-
रश्च सर्वगुरुः, षोडशगकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।

२ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह ।

१ महति सतीति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

२ सर्वलघुनि च्छन्दसीति खः, गः, पुस्तकान्तरञ्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
आ त्म ज्यो ति र्यो गा भ्या साद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
हृष्टा दुः ख च्छे दं कु र्याः (१५) ॥

(१४८) गश्चेत् सौम्या ॥ ४१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः (१) सर्व्वगुरुः षोडशगकार-
श्चेद् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशत्लकार एव, तदा सौम्या नाम
शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
सौ म्यां हृष्टिं दे हि स्ने द्वाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दे हे स्मा कं मा नं मु क्त्वा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श श ध र मु खि मु ख मु प न य (१) म म हृ दि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥

(१४९) चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् (२) ॥ ४२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे 'एकोनत्रिंशत्लकारा भवन्ति,
द्वितीये चार्द्धे' 'एकत्रिंशत्,' तयोश्च 'अन्ते', द्वौ लकारावुन्मूल्य

१ पूर्वार्द्धभाग इति खः ।

२ सुखमुपनयेति खः, गः, पुस्तकान्तरञ्च ।

३ चूलिकैकान्नत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते इति खः ।

प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम च्छन्दः । अन्ते गिति
विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्त-
विंशतिर्लघवोऽन्ते (१) गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
त्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुयैकः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रु ति शु भ श श-

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
म भि ह त^(१) हि म म ह सि म धु स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हि त क थ मि ह तु

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह त^(२) यु व ति र ति च प ल त या^(३) ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते (१), चूलिकार्धमेकोन-
त्रिंशदन्ते गिति । तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता
भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

१ लघवोन्तेचेति खः, गः, पुस्तकान्तरच्च ।

२ एकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्तीति खः, पुस्तकान्तरच्च ।

३ शुचिशशभृति हतेति खः, पुस्तकान्तरच्च ।

४ पथिक हतकरुण कथमिदमपहृतेति खः,

५ युवतिरनिरपि नयतामिति खः, पुस्तकान्तरच्च । युवतिरनिरनलसमिति गः ।

६ अन्ये पुनरन्यथेदं सूत्रमभिदधन्तीति खः, पुस्तकान्तरच्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख-

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने (१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
ज न य ति म न सि (१) श शि मु खि मु द-

गु०१

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म ति श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥

अर्द्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थं
मिदमाह ।

(१५०) सा'ग्येन न समा लां ग्ल इति ॥ ४३ ॥

‘सा’ गुरुसङ्ख्या, वेदितव्या, ‘येन’ यावद्भिरक्षरैः, ‘लां’ लघूनां
मात्राणां, ‘समाः’ समसङ्ख्याः, ‘ग्लः’, ‘न’, स्यः, अपितु न्यून-
सङ्ख्या एव । ‘ग्लः’, इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघु-
रूपत्वात् (२) । अयमभिप्रायः, आर्यादिषु शास्त्रे यावत्प्रो मात्रा
उपपिदिष्टास्तावन्यक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरु-

१ कमलकुवलयवने इति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

२ जनयति हृदोति गः ।

३ गुरुलघुस्वरूपत्वादिति खः, पुस्तकान्तरञ्च ।

सङ्ख्या वेदितव्या, अवविष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः,
कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः
सम्पद्यन्ते, कति वा लघव इति । तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदि-
ष्टायामार्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनीय^(१)
तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव ।
शेषांस्तु त्रयोविंशतिलघूनुपदिशेत्^(१) । तद्यथा,

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
स्त	न	यु	ग	म	श्रु	स्वा	तं	स	मी	प	त	र-					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३					

१९।२० २१ २२ २३ २४ २५।२६ २७।२८ २९।३०

५					५	५	५
व	र्त्ति	हृ	द	य	शो	का	ग्रे।
३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१

४१	४२	४३	४४	४५।४६	४७।४८	४९।४०	४१।४२	४३	४४	४५	४६	४७
च	र	ति	वि	मु	क्ता	हा	रं	व्र	त	मि	व	भ-
४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४

१ सङ्ख्यामपनयेदिति खः, पुस्तकान्तरम् ।

२ अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते, अस्यामार्थायां कति गुरवो लघव सन्तीति पृष्टे
प्रथमं तावत्तामार्थां लिखित्वा तस्याः सर्वासां मात्राणां गणानां कृत्वा तन्मात्रासङ्ख्या-
पिण्डं पञ्चादौ कुचित् संस्थापनीयम्, पुनस्तस्या एवाक्षराणि गणयित्वा तदक्षरसङ्ख्या-
पिण्डं मात्रासङ्ख्याया अधः स्थापनीयम् । ततो मात्रासङ्ख्यातोक्षरसङ्ख्यामपनयेत् ।
तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकाल्पद्रव्यायां गुरवो भवन्ति । पुनरक्षरसङ्ख्यात
एतदवशिष्टगुरुसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकाल्पत्र लघवो
भवन्ति, एतत् क्रियया आर्यावैतालौयादिगणमावाच्छन्दसां गुरुलघुपरिज्ञानं जायते ।

४८ ४९।५० ५१ ५२।५३ ५४।५५ ५६।५७

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

व तो रि पु स्त्री णाम् (१) ॥

कादम्बरी ।

४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः ।)

(१५१) वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित जड्विमानुक्रमि-
ष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं
जातिरित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथाचोक्तम् “पद्यं
चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।” गायत्र्यादौ छन्दसि

१ अस्यामार्थायां सप्तपञ्चाशन्मात्रास्त्रारिंशदक्षराणि च सन्ति, तत्र मावासङ्-
ख्यातोचरसङ्ख्यायां विगतायां सप्तदशाङ्गोवशिष्यते, अतोऽस्यां सप्तदशगुरुवः सन्तीति
ज्ञायते । पुनरचरसङ्ख्यातः सप्तदशात्मकगुरुसङ्ख्यायामपनीतायां त्रयोविंशत्यङ्गो-
वशिष्यते, अतोऽस्यां त्रयोविंशतिलघवः सन्तीति निश्चयते । एवं सर्वत्र गणमावाच्छ-
न्दःसु गुरुलघुपरिज्ञानं कर्तव्यम् । उक्तार्थोऽङ्गतोऽपि प्रदर्श्यते । यथा,

हार्याङ्गः ५७, मात्रासङ्ख्यात्मकः ।

हार्याङ्गः ४०, अचरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्गः ४०, अचरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्गः १७, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लब्धाङ्गः १७, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लब्धाङ्गः २२, लघुसङ्ख्यात्मकः ।

वर्त्तत इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुक्षरविन्यासमिथ्यते^(१) ।
पादेन संयोगात् पद्यं । यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पाद-
व्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः ।
संयोगाभावात् ^(२) तथाचोक्तम् । “एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं
गुरुलघुस्थितम्” इति ॥

(१५२) समर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समं' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षण-
युक्तास्तत् समं वृत्तम्^(१) । शेषञ्च^(२) सञ्ज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धं
समे^(३) यस्य तत् 'अर्द्धसमं' । सर्वावयवभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं
समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

(१५२) समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसङ्ख्यायते । तयैव गुणितं^(१) तावत्कृत्वः-
कृतं, उच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्त-
सङ्ख्यायाः पिण्डे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्ध-
समं वेदितव्यं । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुः-

१ पादनियतमिति यावात्, संयोगयोरभावात् यथेति गः । पादयोः संयोगौ
तयोर्विरहाद्यथेति खः ।

२ पादसंयोगयोरभावादिति खः, गश्च ।

३ समवृत्तमिति पुस्तकान्तरम् ।

४ शेषमिति खः ।

५ तत्रार्द्धं समिति खः ।

६ तावदङ्गुणितमिति गः ।

षष्टिरष्टमध्यायसिद्धा । तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्ध-
समवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते । चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिथ
वृत्तानि^(१) । अङ्कतोऽपि ४,०८६ ॥

(१५४) विषमच्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं', भवति । एतदुक्तं भवति,
अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यैव गुणिता विषमवृत्त-
सङ्ख्या सम्पद्यते । एका कोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, सप्तसप्तति-
सहस्राणि, द्वे शते षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२१६ ।
सप्तसप्ततिमोपचितं, अर्द्धसमं विषमञ्च यथाक्रमं समोपचितं
सप्तसप्ततिमभ्याञ्च उपचितं वेदितव्यम्^(१) ॥

१ चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीच्छन्दसश्चतुष्पादयवस्थायीं पादाक्षराणि षडेव
भवन्ति, तेषां वर्णप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादि सर्वलघुन्ताश्चतुर्षष्टि-
रेव भेदा जायन्ते । तेषां मध्यात् क्रमयुक्तप्रकारेण कश्चिदपि भेदद्वयमादायार्द्ध-
समवृत्ते कर्तव्ये चतुःषष्टिसङ्ख्यायाश्चतुःषष्टिवारमावृत्तिः कृता भवति । एवं क्रिय-
माणे चतुःषष्टिसङ्ख्यैवैषा गुणिता भवति । तथा सति कृत्यर्द्धसमवृत्तानि जाता-
नीति तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं तद्गुणनप्रकार एष प्रदर्श्यते । यथा,

६४, गुणाङ्कौ,

६४, गुणकाङ्कौ, तच्च,

२५६, चतुर्भिश्चतुःषष्ट्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

१८४ पुनः षड्भिरसङ्ख्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

४०८६ सङ्कलनाया जाताङ्काः ।

२ पुनः षण्णवत्युत्तरचतुःसहस्रसङ्ख्याकानामर्द्धसमवृत्त भेदानां मध्यादिभिन्नलक्षणं
भेदचतुष्टयं भेदत्रयं वा पूर्वपूर्वैकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमवृत्ते क्रियमाणे उक्त
सङ्ख्यायास्त्वावद्वारमावृत्तिः कृता भवति, एवं क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यैव सागुणिता
भवति, तथा सति कति विषमवृत्तभेदा जायन्ते इति तत्सङ्ख्याबोधार्थ-

(१५५) राश्यूनम् ॥ ५ ॥

तद्विषमं वृत्तम्^(१) अर्द्धसमं वा 'राश्यूनं' कर्तव्यम् । मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इति^(२) । कीटिरेका, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरं शतं, शुद्धविषमवृत्तस्य सङ्ख्या ।

गुणनप्रकारोयं प्रदर्शयते, यथा—

४०९६	गुण्याङ्काः
४०९६	गुणकाङ्काः
२४५०६	षड्भिर्गुणिताङ्काः
२६८६४	नवभिर्गुणिताङ्काः
०	शून्येन गुणनाभावात्तत्तथैव स्थाप्यते
१६३८४	चतुर्भिर्गुणिताङ्काः ।
१,६७,७७,२१६	सङ्कलनया जाताङ्काः

१ तद्विषमवृत्तमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अपनेतव्यमिति पुस्तकान्तरम् । एद्गुणिताङ्कसमुदायाद्गुण्याङ्कसमुदायोपनेतव्य इत्यर्थः । तत्प्रकारो यथा—

१,६७,७७,२१६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
४०९६	एतद्गुण्याङ्कसमुदायेपगते
१,६७,७७,२१०	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते ह्यर्द्धसमवृत्तसङ्ख्याभिगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याज्ञापका भवन्ति ।

पुनः ४०९६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
६४	एतद्गुण्याङ्कसमुदायेपगते
४०३२	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते हि समवृत्तसङ्ख्याभिगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याबोधका भवन्ति ।

अङ्कतः^(१) १, ६७, ७३, १२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वाविंशच्चेति
शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या^(२) ४०३२ । उभयशेषोऽयं राश्वूनमिति ।

(१५६) ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्येत^(३) तत् समानी नाम ।
पादस्यानुष्टुब्बवृत्तमित्यतः (५।८) सूत्रात् सिंहावलोकितन्याये-
नानुष्टुब्बग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकार-
लकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वासवोपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।
२ ८ (१७१) २२ १२८

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत^(५) ॥

१ अङ्कतोप्रीति ख० ।

२ अङ्कतोपीति ग०, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठोस्ति ।

३ समाप्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्रोदाहरणमिति पुस्तकान्तरम् ।

५ अत्र ग्लिति समानीत्यनेन बाधात्पादान्तस्य लघोर्गन्ते इति गुरुत्वं न भवति ।

अनुष्टुप्छन्दसः पादधटकीभूतानामष्टाक्षराणां वर्णप्रसारनियमेन प्रलारे क्रिय-
माणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुन्ताः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतभेदा जायन्ते, तेषां कतिपय-
प्रसिद्धभेदानामत्र प्रयोगोस्ति, तत्र यो भेदो यत्र समायास्यति, तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
पादस्थितलघुचराधोऽङ्कविन्यासं करिष्यामि । तत्र एकं दत्त्वा एकीकृतेषु लघुङ्केषु
या सङ्ख्या निष्पत्स्यति, सैव तद्भेदज्ञापिका भविष्यति । एतन्निग्रमादुसारेणात्र लघु-
ङ्कसन्ध्ये कृते वासवोपीति श्लोकोऽष्टाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्युत्तरशततमभेदो भव-
तीति ज्ञायते । एवं सर्वत्रानुक्तस्थले प्रसारभेदः प्रत्येत्यः ।

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 तृष्णां त्यज धर्म्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
 ४ ८ (२०५) ६४ १२८

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय^(१) ॥

द्वितीयञ्च ।

। । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
 १ ७ १६ ३२ (५२)

। । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्द्ध्नि वितानम्^(२) ॥

अन्यञ्च ।

५ ५ । ५ । ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।
 कङ्कालमालभारिणं^(३) कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
 ४ १६ (८५) ६४

५ ५ । ५ । ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।
 संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्^(४) ॥

लक्षणद्वयमुक्तम् । इदानीन्तु द्वयोर्गुणोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघूोरनन्तरं द्वौ गुरु, एवमादि क्रमेण लक्षणमुच्यते, अत इदं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदेव जातमिति भावः ।

१ अष्टाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चोत्तरद्विशततमोऽयं भेदः । वितानलक्षणेन बाधान्नाव गन्ते इति पादान्तस्य लघोर्गुरुलं भवति ।

२ द्वयोर्गुणोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघूोरनन्तरं द्वौ गुरु, इत्येवं क्रमेण गुरुलघु-विन्यासयुक्तं वितानमुक्तम्, इदन्तु तद्विपरीतलक्षणविशिष्टं द्वितीयप्रकारकं वितानं बोध्यम् । अष्टाक्षरप्रस्तारस्य द्विपञ्चाशत्तमोऽयं भेदः । पूर्वस्त्रीकेऽप्रविष्टं वितानमित्येतच्छब्दोनामाव निवेशितम् ।

३ कङ्कालमालधारिणमिति ग० ।

४ अत पादे प्रथमं द्वौ गुरु, तत एकलघोरनन्तरमेको गुरुर्वर्तते, अत इदमन्यत्-

अपि च ।

तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

S | | S | | S S S | | S | | S S

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

२ ४ ४ ४ १ ३ ३ २

S | | S | | S S S | | S | | S S

चित्रपदापि च भौगौ तेन गतार्थमिवैतत्^(१) ॥

किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारी वितानस्यानेक-
प्रकारतां ^(२) दर्शयति । अन्यथा वितानं भौगौ इत्येव विद-
धात् ^(२) ॥

प्रकारकं वितानं ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चाशीतितमोऽयं भेदः । तस्याः स्मरामीति
वृत्तमप्येतादृशमेव ।

१ भौगिति चित्रपदाग इति वृत्तरत्नाकरम् । चित्रपदा यदि भौगाविति कन्दो-
मञ्जरी । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोऽयं भेदः । पूर्वतोविभिन्नलक्षणमिदमप्यपर-
प्रकारकं वितानं बोध्यम् ।

२ अनेकतामिति पुस्तकान्तरपाठः । अष्टाक्षरप्रसारस्य यावन्तो भेदा भवन्ति, तेषां
यं कमपि भेदमादाय क्रियमाणं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदुक्तं विताननामकं विज्ञेयम् ।
तच्च चतुः पञ्चाशोत्तरद्विशतसङ्ख्यापरिमितं भवत्यत एवास्यानेकप्रकारता सूत्रकारेण
दर्शिता । कैश्चिदस्य कतिपयाः प्रसिद्धभेदा नामान्तरेण व्यवहृता अपि वितान-
भेदा एव ते भवन्तीति बोध्यम् । यतः सूत्रकारेण समानीप्रमाणीभ्यामन्ये विताना-
न्नेव व्यवहृताः ।

३ भौगौ इति त्रुप्रादिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यदि चित्रपदा एकैव वि-

(१५८) पादस्यानुष्टुब् वक्तम् ॥ ८ ॥

पादस्येत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायसमाप्तेः^(१) । अनुष्टुब्-
वक्तमिति च प्राक् पदचतुर्द्विदधिकृतं^(२) वेदितव्यम् ॥

(१६०) न प्रथमात् स्त्री ॥ १० ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं । अत्र वक्तृजातौ पादस्य 'प्रथमात्'
वर्णादूर्ध्वं, सगणनगणौ 'न' कार्यौ^(३) ॥

(१६१) द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ ११ ॥

'द्वितीयचतुर्थयोश्च' पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य
इत्युपदेशः ॥

(१६२) वान्यत् ॥ १२ ॥

सगणनगणाभ्यां 'अन्यत्' मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं 'वा'^(४) कर्त्तव्यम् ॥

तानं, तदा वितानं भौगावित्यनेनैवात्म्यम् । किमर्थं वितानमन्यदित्यविशेषोक्त्यनुशरण-
मिति भावः ।

१ परिसमाप्तेरिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राक् प्रतिपादं चतुर्द्विदं पदचतुर्द्विदधिकृतमिति ख० ।

३ प्रथमादूर्ध्वं सकारनकारौ न कर्त्तव्याविति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अन्येषां षष्ठां मध्ये यत् किञ्चित् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तर-
पाठः । त्रिकान्तरं कर्त्तव्यम्, अन्येषां षष्ठां गणानां मध्ये यत् किञ्चिद्गणान्तरं प्रथमान-
न्तरमिति ख० ।

(१६२) य चतुर्थ्यात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य 'चतुर्थ्यात्' अक्षरा-
दूर्ध्वं यकारः (१) प्रयोक्तव्यः । सर्व्वधामुदाहरणम् (१) ।

ल०१ यगणः यगणः ल० ल०१ यगणः यगणः गु०

1 1 5 5 1 5 5 1 1 5 5 1 5 5 5

नवधाराम्बु-संसिक्त वसुधागन्धि-निःश्वासम् (१) ।

१ २ १६ (१४८) १२८ १ २ १६ (२०)

गु०१ जगणः यगणः गु० ल०१ तगणः यगणः गु०

5 1 5 1 5 5 5 1 5 5 1 1 5 5 5

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं (४) मही (५) कामयते वक्त्रम् (६) ॥

२ ८ १६ (२०) १ ८ १६ (२६)

अन्यैरप्युक्तम् ।

१ यगण इति ख० ग० च ।

२ प्रतिमिद्वगणतथान्यतत्तद्गणविशिष्टानां प्रत्येकमनुष्टुप्छन्दसामुदाहरणमित्यर्थः ।

३ पृथ्वीसुगन्धिनिःश्वासमिति क० । पृथुं सुगन्धिनिःश्वासमिति पुलकान्तरपाठः ।

४ किञ्चिदमृत्तनोद्योगमिति क० । किञ्चिदुन्नतघोणाग्रमिति ग० ।

५ महीमिति ग० पुलकान्तरपाठश्च ।

६ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमादक्षरात् परं सगणनगणौ नस्तः, अपितु यगण-
जगणतगणाः सन्ति । पुनर्दितीयचतुर्थपादयोः पादप्रथमादक्षरात् परं रगणौ नास्ति,
यतौ स्तः, अत इदं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । पृथ्वीसुगन्धिनिःश्वासम्, पृथुं
सुगन्धिनिःश्वासम्, इति पाठद्वयम् न समञ्जनम् । अत्र प्रथमादक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य
रगणस्य सत्त्वात् । अत्रेदं स्मरणायम्, समानीप्रमाणौभ्यामन्यतमं यं कमप्येकमनुष्टुप्-
भेदमादाय क्रियमाणं वृत्तं विताननामकं भवति, द्वाभ्यां त्रिभिस्तुभिर्वा विभिन्न-
लक्षणैरनुष्टुप्भेदैर्विरच्यमानं वृत्तं वक्त्रजात्यन्तर्गतमनुष्टुप्छन्दो भवतीति । एवं
सत्यनुष्टुप्छन्दोमात्रं हि विषय वृत्तं जायत इति बोध्यम् ।

अस्य प्रथमः पदोदाहरणप्रमाणस्य अष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमो भेदः, द्वितीयः,

गु०१ भगणः यगणः ल०ल०१ भगणः यगणः गु०

८ ८ १ १ १ ८ ८ १ १ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसंरावाः ।

(१५७) ४ ८ १६ १६ ८ १ १६ (१८)

गु०१ भगणः यगणः गु० ल०१ भगणः यगणः गु०

८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८

रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तश्च^(१)कादम्बाः^(१) ॥

१६ (१७) १ १६ (१८)

तथा ।

गु०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः यगणः गु०

८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८ ८

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते^(१)प्रीतिः ।

४ १६ (२१) ४, ८, १६ (२६)

विंशतितमः, तृतीयः, सप्तविंशतितमः, चतुर्थः, षड्विंशतितमो भेदो भवति ।

१ प्रनृत्यन्तीव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमाक्षरात्परं सगणनगणौ न स्तः, अपितु भगणभगणौ स्तः, द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोपि नास्ति, पुनरस्य चतुर्थ पादेषु चतुर्थादक्षरात्परं यथालक्षणं यगणोस्ति । अत इदं पूर्वतः किञ्चिदुविभिन्नलक्षण-मपरजातीयं वक्तुं नामकमतुष्यन्द्वा ज्ञातव्यम् । अस्य प्रथमः पादोष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशदुत्तरशततमो भेदः, द्वितीयचतुर्थावष्टादशी, तृतीयः सप्तदशो भवति । अत्रातुष्टुवक्तुं जातौ प्रतिपादाधः स्थितसैकाङ्कसन्द्योष्टोष्टाक्षरप्रसारस्य तत्तद्भेदपरि-ज्ञापकी भवतीति स्मर्तव्यम् । ग्रन्थबाहुल्यभयान्न तत्र तत्र पूर्ववत्लिखितम् ।

३ प्रायशः कुरुते इति ख०, ग०, च ।

ग०१ रगणः यगणः ल० ग०१ मगणः यगणः गु०

$\overbrace{S} \quad \overbrace{S \quad S} \quad \overbrace{S \quad S} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{S} \quad \overbrace{S \quad S} \quad \overbrace{S \quad S \quad S} \quad \overbrace{S}$
 $S \quad S \quad | \quad S \quad | \quad S \quad S \quad | \quad S \quad S \quad S \quad S \quad | \quad S \quad S \quad S \quad S$

मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्वालाः (१) ॥

(१४८) ४ १३ १६८ १३ (१७)

इत्यादि ॥

(१६) पथ्या यजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्तते । अत्र वक्ते 'युजः' पादस्य चतुर्थाद-
क्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्तं पथ्या नाम । यस्यापवादः ।
अत्रोदाहरणम्^(९) ।

गु०१ तगणः यगणः ल० गु०१ मगणः अगणः ल०

$\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$ $\underbrace{\quad}$
 $\$$ $\$$ $\$$ $|$ $|$ $\$$ $\$$ $|$ $\$$ $\$$ $\$$ $\$$ $|$ $\$$ $|$ $|$

नित्यं नीति-निष्पत्तस्य राज्ञो राष्ट्रं (१) न सीदति ।

(१५३) ८ १६ १२८ (२०८) १६ ६४, १२८

ल०१ यगणः यगणः ग० ग०१ मगणः जगणः ग०

[illegible]

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः^(४) ॥

१ २ १३ (२०) (८१) १३ १४

१ अत्र प्रथमतः तृतीयपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रमणोस्तीत्यत्र न निषेधोऽपि तु द्वितीयचतुर्थपादयोरेव तन्निषेधः । अतोऽनाद्युष्ट बलक्षणं यथोक्तमस्ति ।

२ तत्रोदाहरणमिति ग० ।

३ राज्यमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अथ वक्त्रलक्षणं पूर्वोक्तं वर्त्तते, पुनर्दितीयचतुर्थपादयोस्तुर्थादक्षरात्परं य-
गणापवादको जगणोऽस्ति, । अत इदं पथ्यावक्त्रनामकमनुपच्छन्दो ज्ञेयम् । अस्त्येव
ग्रन्थेषु ब्रह्मः प्रचारः । वक्त्रलक्षणे सगणनगणरगणानां सर्वत्रैव पूर्वोक्तनिषेधः,
यगणस्य त बाधकान्तरसत्त्वात्तद्विधावस्थिरतेति स्मर्त्तव्यम् ।

(१६५) विपरीतैकीयम् ॥१५॥

उक्तलक्षणाद् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति^(१) ।

यथा ।

गु०१ यगणः जगणः गु० गु०१ मगणः यगणः गु०
 ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 भर्तुराज्ञानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः^(१) ।
 २ १६ ६४(८२) १६ (१७)

गु०१ यगणः जगणः गु० ल०१ यगणः यगणः गु०
 ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 स्वप्रभत्वाभिमानी विपरीता परित्याज्या ^(१) ॥
 २ १६ ६४(८२) १२ १६ (२०)

(१६६) चपलाऽयुजो न् ॥१६॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्द्ध्व^(४) नकारो भवति, युक्पादे

१ उक्तलक्षणाद्विपरीता पथ्या भवतीत्येकीयं मतम् । अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो जकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति ख० । इयं पथ्या विपरीतया सह एकीभवति, । अर्थात् अयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो जकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गृहे लक्ष्मीरिति ख०, ग० च ।

३ अत्र पूर्वाक्तवक्त्रलक्षणं यथोक्तमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परतो जगणोक्ति, युक्पादे यगणोक्ति, अत इदं विपरीतपथ्यावक्त्रनामकमनुपच्छन्दो बोध्यम् । पूर्वलक्षणे अयुक्पादे चतुर्थाक्षरान्तरं यकारस्थितिर्युक्पादे जगणावस्थितिरुक्ता, तदेवात्र विपरीत्येन वर्त्तते ।

४ चतुर्थादक्षरादूर्द्ध्वमिति ख०, ग० च ।

य एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सानुष्टुब्वक्ता । अत्रोदा-
हरणम्^(१) ।

गु० १ यगणः नगणः गु० गु० १ यगणः यगणः गु०
 ५ । ५ ५ । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

क्षीयमाणाग्रदशना वक्त्रनिर्मासनासाया ।

२ (११५) १६ २२ ६४ २ १६ (१८)

गु० १ यगणः नगणः गु० ल० १ यगणः यगणः गु०
 ५ । ५ ५ । । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

कन्यका वाक्यचपला भवते^(२) धूर्त्तसौभाग्यम्^(३) ॥

१ (११५) १६ २२ ६४ १ २ १६ (२०)

(१९) विपुला युगलः सप्तमः ॥ १७ ॥

अधिकारोऽयम् । य चतुर्थादित्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते^(४)
यदा युक्पादे सप्तमी वर्णा लघुर्भवति, तदा विपुला नाम^(५) ।
ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात्^(६) पुनरुक्तमेतत् । नैवं । विपुला-
वर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात् तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन

१ तत्रोदाहरणमिति ख० ।

२ लभते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पूर्वोक्तं वक्त्रलक्षणमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात्परं यगणापवाद-
को नगणोति, अत इदं चपलावक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् ।

४ यकारे कृते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ नाम सानुष्टुब्विति ख०, ग० च ।

६ पथ्यालक्षणे युक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं जगणस्तिष्ठति, तथासति सप्तमी।
वर्णा लघुरेवायाति, अतः पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वमिति भावः

लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमतःतीययोश्चैतावता यकारस्या-
पवादः । तथा च वक्ष्यति, सर्वतः सैतवस्येत्यादिना । पथ्यायान्तु
यकार एवावतिष्ठते ।

(१३८) सर्व्वतः सैतवस्य ॥ १८ ॥

‘सैतवस्य’ आचार्यस्य मतेन युक्पादेऽयुक्पादे च (१) सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः (२) । अत्रोदाहरणम् (३) ।

गु०१ जगणः ज० (ल०७) गु० गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5}$
 $5 \quad | \quad 5 \quad | \quad 5 \quad | \quad 5 \quad 5 \quad 5 \quad | \quad | \quad | \quad 5 \quad | \quad 5$

सैतवेन पथार्णवं तीर्णं दशरथात्मजः ।

२ ८ १६ (११) १४ (१३) ४ ८ १६ १४

गु०१ भगणः ज०(ल०७) गु० ल०१ भगणः ज०(ल०७) गु०

$\overbrace{S S}^1 \quad \overbrace{I I}^2 \quad \overbrace{I S}^3 \quad \overbrace{S S}^4 \quad \overbrace{S S}^5 \quad \overbrace{S I}^6 \quad \overbrace{S I}^7$

रक्षः क्षयकरिं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना^(४) ॥

(५२) ४ ८ १३ ४ १ (५२) १ ३ ५

१ मतेनायकपादेऽति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ चतुर्षु पादेषु सप्तमवर्णस्य लघुत्वे स्थिरीभूते सर्वत्र चतुर्थादक्षरात् परं जगण-
तगणनगणभगणानामन्यतमस्य प्रयोगः कर्त्तव्य इति कथितम् । तथा सति सप्तमो वर्णो
लघुरेवायास्यति इति भावः ।

इ तत्रोदाहरणमिति ख०, ग० च ।

४ अथ वक्त्रलक्षणं वर्त्तते । पुनः प्रत्येकपादस्य चतुर्थादक्षरात् परं यगणापवाद-
को जगणोक्ति, अत इदं जविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञातव्यम् । अथ
जगणबाहुल्याज्जविपुलालं सप्तमवर्णस्य लघुलमयपपन्ने ।

(१६८) भौ न्तौ च ॥ १८ ॥

सर्वतः सैवतस्येति निवृत्तम् । चपलाऽयुजो नित्यस्माद्^(१)
अयुगग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युगलः सप्तम इति सर्वमनु-
वर्त्तनीमम्^(२) । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं
बाधित्वा भकाररेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ
विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।

ल०१ रगणः म०(ल०७)गु० ल०१ मगणः ज०(ल०७) गु०

१ ५ १ ५ ५ १ १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ^(३) ।

१ ४ ३२ ६४(१०२) १ १६ ६४(८२)

गु०१ रगणः म०(ल०७)गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ १ ५ १ ५

इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे^(४) ॥

४ ३२ ६४(१०२) २ ८ १६ ६४(८१)

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे

१ अयुजो नित्येतस्मादिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ सर्वमनुवर्त्तते इति पुस्तकान्तरपाठः । अथ विपुलावर्गे युक्पादे सप्तमवर्णे
लघुरेव कर्त्तव्यः, अयुक्पादे तु तत्र वैकल्पमिति स्मर्त्तव्यम् । एतर्था युजोः पादयोः
सर्वत्र अयुजोः कुत्रचिदेव सप्तमाक्षरोपरि स्थापितं (ल०७) एतच्चिह्नं तत्र तत्र
द्रष्टव्यम् ।

३ स्मितज्योत्स्नावभासिनीति ग० ।

४ अथ वक्त्रलक्षणं सर्वं वर्त्तते, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं यगणापवादको
भगणोस्ति, अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो बोध्यम् । अत्रायुक्-
पादे उभयव भगणस्य सत्त्वात् जातिपक्षीयं भविपुलोदाहरणमिदमिति निश्चेतव्यम् ।

पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा-
कवीनां प्रयोगाः ।

ल०१ रगणः भगणः गु०गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

१ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः ।

१ ४(१०२) २२६४ २ १६ ६४(८२)

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ भगणः ज०(ल०७)गु०

५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः(१) ॥

२ १६ (१८) ४ ८ १६ ६४(८२)

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ।

४ ८ १६ (२८) २ १६ ६४(८२)

गु०१ रगणः भ०(ल०७)गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७) ल०

५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५

यस्य प्रसादाद्भवनं शाश्वते पथि तिष्ठति(१) ॥

४ २२ ६४(१०१) २ ६४ ८ १६ (११८) १२८

१,२, सर्वं गतो जनार्दन इति क, चिह्नितपुस्तकपाठस्तुन सम्यक् । तत्र युक्पाद-
प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य रगणस्य वर्तमानत्वात् । अत्र दृष्टद्वये वक्तृादिलक्षण-
मस्ति, पुनरेकस्य प्रथमे पादेऽपरस्य तृतीये चतुर्थादक्षरात् परं भगणो वर्तते ।
अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्तृनामकमनुष्टुप्कन्दो भवति । अस्मिन् दृष्टद्वये
प्रथमे तृतीये चायुक्पादे भगणस्य सत्त्वाद् व्यक्तिपक्षोयमिदं भविपुलोदाहरण-
मिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ रगणः रगणः गु० गु०१ मगणः ज०(ल०७)गु०

१ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम्^(१) ।

१ ४ (३८) ३२ (८१) १६ ६४

ग०१ मगणः यगणः ल० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत्^(२) ॥

(१४५) १६ १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

तृतीये पादे ।

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

कामिनीभिः सहप्रोतिः कस्मै नाम^(३) न रोचते ।

२ १६ (१८) (८८) ८ १६ ६४

ल०१ यगणः रगणः ल० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

१ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यदि न स्याद्वारिवोचि-चञ्चलं हतजीवितम्^(४) ॥

१ २ (१६४) (३२) १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं नकार विपुलोदाहरणम् ।

मनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथमतृतीययोरुभयोरपि पादयोश्चतुर्थान्तरात् परं रगणस्य वर्त्तमानत्वाज्जातिप्रक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ वाग्देवतां गुरुमिति ख०, ग० च ।

२ अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनः प्रथमे पादे चतुर्थान्तरात् परं रगणो वर्त्तते, अत इदमपि रविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथम एव एकस्मिन्ननुष्टुप्पादे चतुर्थान्तरात्परं रगणस्य सत्त्वाद्वाक्तिप्रक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

३ कस्य नामेति ख० । कं वैनामेति ग० ।

४ हन्त जीवितमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनः-

गु०१ रगणः नगणः गु० गु०१ यगणः जगणः (लु०७) गु०

५ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५

यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानपिण्डिका^(१) ॥

(११७) ४ १६ २२ ६४ २ १६ ६४ (८२)

गु०१ यगणः नगणः गु० गु०१ तगणः जगणः (लु०७) गु०

५ १ ५ ५ १ १ १ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५

या चतुःषष्टि-चतुरा सा स्त्रो स्यान्नूपवक्त्रभा^(२) ॥

२ १६ २२ ६४ (११४) ८ १६ ६४ (८२)

तथैव^(१) भारविः ।

लु०१ मगणः नगणः गु० लु०१ तगणः जगणः (लु०७) गु०

१ ५ ५ ५ १ १ १ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५

युयुत्सेनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

१ (११) ४ १६ २२ ६४ १ ८ १६ ६४ (८०)

सृतीये पादे चतुर्थादक्षरात् परं रगणो वर्तते, अत इदमपि रविपुलापूर्वकमनुष्टुप्कन्दो भवति । अस्मिन् वृत्ते तृतीये एव एकस्मिन् अयुक्पादे रगणस्य सत्त्वाद्गतिपक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।

१ पाठिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणेति, ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अत्र वक्त्रादिलक्षणमस्ति, पुनः प्रथमतृतीयपादयोश्चतुर्थादक्षरात् परं नगणो वर्तते, अत इदं नविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्कन्दो भवति । अस्मिन् वृत्ते उभयस्मिन्नयुक्पादे नगणस्य मन्त्राज्जातिपक्षीयमिदं नपुलोदाहरणमिति बोध्यम् । युयुत्सेनेवेत्यपि जातिपक्षीयं नविपुलोदाहरणम् । अत्र युयुत्सेनेव इत्यत्र युयुत्सुनेव इति ख०, ग०, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अथैवेति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

ल०१ रगणः नगणः गु०गु०१ जगणः ज०(ल००)गु०

1 5 | 5 | 1 | 1 | 5 5 | 5 | 1 5 | 5

तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवलकले ॥

१ ४ १६ ३२ ६४ (११८) २ ८ १६ ६४ (८१)

व्यक्तिपक्षे कालिदासः ।

ल०१ मगणः नगणः गु०गु०१ मगणः ज०(ल००)गु०

1 5 5 5 | 1 | 1 5 5 5 5 5 | 5 | 5

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

१ १६ ३२ ६४ (११४) १६ ६४ (८१)

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल००)गु०

5 | 5 | 1 5 5 5 5 5 5 | 1 | 5 | 5

तस्य धर्म्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना^(१) ॥

२ ८ १६ (२०) ८ १६ ६४ (८६)

तथाच ।

ल०१ जगणः यगणः गु०गु०१ तगणः ज०(ल०१)गु०

1 | 5 | 1 5 5 5 5 5 5 | 5 | 1 5 | 5

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् संशमितारिभिः ।

१ २ ८ १६ (२८) ८ १६ ६४ (८६)

१ वक्त्रादिलक्षणधुक्तस्य नविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यास्याशुष्टुपुच्छन्दस एक-
स्मिन्नेव प्रथमे अयुक्तादे चतुर्थादक्षरात्परं नगणस्य विद्यमानत्वाद्वाक्तिपक्षोयं न-
विपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । तवमन्त्रेति वृत्तमपि व्यक्तिपक्षीयमेव ।

गु०१ मगणः नगणः गु०गु०१ जगणः (ल०७) गु०

५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

१६ १२६४(११२) २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ मगणः तगणः गु०ल०१ भगणः ज०(ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे देवं^(१) सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

(६५) ६४ १ ४ ८१६ ६४(८४)

गु०१ भगणः तगणः गु०ल०१ भगणः ज०(ल०७) गु०

५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५ । । । ५ । ५

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम्^(१) ॥

४ ८(७७) ६४ १ ४ ८ १६ ६४(८४)

व्यक्तिपक्षे ।

गु०१ रगणः तगणः गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७) गु०

५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । । ५ । ५

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।

४ ६४(६८) २ ८१६ ६४(८१)

१ देवदेवमिति क० ।

२ खट्वाङ्गधरं शङ्करं चन्द्रेखाशिखामणिमिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । वक्त्रा-
दिलक्षणयुक्तस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्योभयोरप्ययुक्पाद-
योक्तृगणस्य सत्ताज्जातिपक्षीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ मगणः यगणः ल० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 1 5 5 5 1 5 5 1 5 5 5 1 1 5 1 5

दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे^(१) ॥

१ १६(१४६) १२८ ८१६ ६४(८६)

तथान्येषामपि प्रयोगः ।

गु०१ जगणः घगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 5 1 5 1 1 5 5 5 5 1 5 5 1 5 1 5

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

२ ८१६ (२७) २ १६ ६४(८६)

गु०१ भगणः तगणः ल० ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 5 5 1 1 5 5 1 1 1 1 5 5 1 5 1 5

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ^(१) ॥

४ ८(२०४) ६४१२८ १२ १६ ६४(८६)

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०१

— — — — —
 5 5 1 5 5 5 5 5 5 1 5 5 1 5 1 5

सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा ।

४ (५) २ (८६)१६ ६४

१ वक्त्रादिलक्षणविशिष्टस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसो-
 स्यैकस्मिन्नेव प्रथमे अयुक्पादे तगणस्य सत्त्वाद्वाक्तिपक्षीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति
 ज्ञातव्यम् । लोकवदितिष्ठत्स्य तृतीये एव पादे तगणस्य सत्त्वात्तदपि व्यक्तिपक्षीयं
 तपुविपु-लोदाहरणमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिलक्षणयुक्तस्य तविपुलापूर्वस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एकस्मिन्नेव
 तृतीयेऽयुक्पादे तगणस्य वर्तमानत्त्वाद्वाक्तिपक्षीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

गु०१ रगणः सगणः ल० गु०१ सगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

स्त्रीलोकदृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः^(१) ॥

४ (१२२) १२८ (८१) १६ ६४

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः ।

ल०१ रगणः सगणः गु० ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

१ ४ (६) १ २ (८४) १६ ६४

गु०१ यगणः यगणः गु० ल०१ सगणः जगणः(ल०७) गु०

— — — — —
 ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५

पड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः^(२) ॥

२ १६ (१८) १ (८२) १६ ६४

ल०१ रगणः सगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल०७)गु०

— — — — —
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ १ ५

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्यतिम् ।

१ ४ (६) (८८) ८ १६ ६४

१ वक्त्रादिलक्षणयुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्योभयस्मिन्नेवायुक्पादे सगणस्य वर्त्तमानत्वाज्जातिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिलक्षणयुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एकस्मिन्नेव प्रथमेऽयुक्पादे सगणस्य सत्त्वाद्वाक्तिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । अथ प्रदोष इतिवृत्तमथेताशमेव । अदूरवर्त्तिनी, स्नाघप्रस्राग इतिवृत्तद्वयस्य तृतीयपादे एव चतुर्थीद्वयान्तरं परं सगणस्य सत्त्वात्तदपि व्यक्तिपक्षीयं वक्त्रादिलक्षणयुक्तं मविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति ।

गु०१ तगणः यगणः गु० ल०१ यगणः जगणः(ल०७)गु०

५ ५ ५ । । ५ ५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५

सूनुः सुनृतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥

८ १६ (१५) १२ १६(८४)६४

तृतीयपादे ।

ल०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः जगणः(ल०७)गु०

। ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । । । ५ । ५

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

१ ४ १६ (२९) (६२) ८४ १६ ६४

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

। ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । । ५ । ५

उपस्थितेयं कल्याणो नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥

१ ४ (६) २ (६१) ८ १६ ६४

गु०१ मगणः यगणः गु० गु०१ मगणः ज०(ल०७)गु०

५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५

स्नाध्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंश्वासिनः ।

१६ (१७) (८१) १६ ६४

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः जगणः(ल०७)गु०

। ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया हिरण्मयी ॥

१ ४ (६) २ (८२) १६ ६४

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,

ल०१ भगणः यगणः गु० ल०१ नगणः ज० ल०७ गु०

— — — — —
| ५ | | ५ ५ ५ | ५ ५ | | ५ | ५

जिते तु^(१) लभते लक्ष्मो मृते चापि वराङ्गनाः ।

१ ४ ८१६ (३०) १ (८०) ८ १६ ६४

ल०१ यगणः सगणः गु० गु०१ नगणः ज० (ल०७) गु०

— — — — —
| | ५ ५ | | ५ ५ ५ ५ ५ | | ५ | ५

क्षणविध्वंसिनि काये^(२) का चिन्ता मरणे रणे ॥

१ २ १६ ३२ (५२) (८८) ८१६ ६४

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम् ।

ल०१ मगणः नगणः गु० ल०१ यगणः ज० (ल०७) गु०

— — — — —
| ५ ५ ५ | | ५ | | ५ ५ | ५ | ५

क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता^(३) ॥

१ (११४) १६ ३२ ६४ १ २ (८४) १६ ६४

ल०१ रगणः भगणः गु० ल०१ मगणः ज० ल०७ गु०

— — — — —
| ५ | ५ ५ | | ५ | ५ ५ ५ | ५ | ५

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम्^(४) ॥

१ ४ (१०२) ३२ ६४ १ (८२) १६ ६४

१ जितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ क्षणविध्वंसिनि कायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अथ सविपुलात्वव्याघातान्नैष पाठः समादरणीयः । दृक्तेस्मिन् तृतीये पादे एव चतुर्थ्यादक्षरात्परं सगणस्य सत्त्वाद्भक्तिपचीयं वक्त्रादिलक्षणेयुक्तं सविपुलापूर्वकं वक्त्रा नामकमनुष्टुप्छन्दो भवतीदं ।

३ निघ्नतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ प्रथमे एवायुक्पादे चतुर्थ्यादक्षरात्परं नगणस्य सत्त्वाद्विभक्तिपचीयं नविपुलोदा-

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नायः ।

(१६८) प्रतिपादं चतुर्द्वयापदचतुर्द्वयम् ॥१८॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रति-
पादं चतुरक्षरवृद्धा (१) यदुक्तं निष्पद्यते तत् पदचतुर्द्वय-
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
तत्तत्कदष्ट इवेन्द्रियगूढ्यः क्षतचैतन्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
पदचतुर्द्वयं न चलति पुरुषः पतति सहस्रैव ॥

अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।

हरणमिदं । पुनस्तृतीये एवायुक्पादे तस्मात् परं भगणस्य सत्त्वाद्भक्तिपक्षीयं भविषु-
लोदाहरणमिदं भवति । एवं चेत् न भविषुलापूर्वकं वक्तुं नामकमनुष्टुप्कन्द इदमित्य-
मस्य नामनिर्देशः कर्तव्यः । गणद्वयघटितविपुलावच्छात्यङ्कीर्णविपुलेयम् ।

१ वृद्धिः कर्तव्येतिवचनसामर्थ्यात् प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्यते, अपितु द्वितीयादा-
वेव । तथाच प्रथमः पादः अनुष्टुभोष्टाक्षरा एव स्थापनीयः । द्वितीये पादेष्टाक्षरेभ्य-
ऊर्ध्वं चतुरक्षरवृद्धिः कर्तव्या, तृतीये द्वादशाक्षरेभ्यः परं, चतुर्थे षोडशाक्षरेभ्यः परतश्च ।
एतज्ज्ञापनार्थं तत्र तत्र पदचतुर्द्वयजालादुदाहरणशिरसि कृताङ्कविन्यासस्याष्टद्वाद-श
षोडशाङ्केभ्यः परं पुनरेकाद्विचतुर्णामङ्कानामावृत्तिर्द्रष्टव्या । अस्य चतुर्णां पादानां
वैषम्याद्विषमवृत्तमिदम् ।

(१७०) गावन्त आपोडः ॥ २० ॥

गकारौ हावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां^(१), तत् पदचतुर्द्वन्द्व-
मापोडसञ्ज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघत्व-
मभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

कुसुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशशाङ्के ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४

प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः^(१) ॥(१७१) आदौ चेत्^(२) प्रत्यापोडः ॥ २१ ॥

गकारौ द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां^(४) पादानां, तदा तत्
पदचतुर्द्वन्द्वं प्रत्यापोडसञ्ज्ञं भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां
लघत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

कूजन्मधुकरकलरवकृत-जनधृति,

१ चतुर्णामपि पादानामन्ते द्वौ गकारौ चेद्भवत इति ग, चिह्नितपुलकपाठक्रमः ।
२ अत्र पदचतुर्द्वन्द्वे लक्षणं वर्तते. पुनः प्रतिपादान्ते द्वौ गुरु अन्ये लघवः सन्ति,
अत इदमापोडनामकं पदचतुर्द्वन्द्वं द्वन्द्वो ज्ञेयम् ।

३ गावादौ चेदिति क, चिह्नितपुलकधृतमन्दिग्रहपाठान्तरम् ।

४ चतुर्णामपीति ख० ग० च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति^(१) ॥

(१७९) प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२२॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्वयस्यान्ते
आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति^(१) ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्^(२) ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ।

(१७९) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवत्यमृतधाराः ॥२३॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च ।

१ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुरु, इतरे लघवः सन्ति,
अत इदं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं कन्दो ज्ञेयम् ।

२ तदा तदपि प्रत्यापीडो भवतीति ग० ।

३ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादस्यादावन्ते च द्वौ द्वौ गुरु,
मध्ये लघवश्च सन्ति । अत एवेदमपरप्रकारकं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं
कन्दो विज्ञेयम् ।

तदेव पदचतुर्द्विं प्रथमस्य^(१) विपर्यासे मञ्जरीलवत्यमृतधारा-
भिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी ।
प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विप-
र्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

मिलदलिचक्रचञ्चपरिचुम्बितकेसरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

कोमलमलयवातपरिनिर्त्तिततरुशिखरस्थिता^(२) ॥

लवत्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

विरहविधुरहृणकाङ्गनाकपोलोपमं, परिणतिधरं

७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

पीतपाण्डुच्छवि^(३) ।

१ प्रथमस्य पादस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तद्विशिष्टसि स्थितेति ग० । अत्र पदचतुर्द्विं लक्षणवन्तः पादाः सन्ति, पुनः
पदचतुर्द्विं स्थाष्टाक्षरः प्रथमः पादोत्र द्वितीयः, पुनस्तस्य द्वादशाक्षरो द्वितीयः
पादोत्र प्रथमः । इत्थं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन सहात्र विनिमयोऽस्ति, तृतीय-
चतुर्थपादौ तु पदचतुर्द्विं वदत्रापि वर्ततः । अत इदं पदचतुर्द्विं मञ्जरीनामकं
इन्दो भवति ।

३ हृणकान्ताकपोलावदातपरिणति अल्पपीतपाण्डुच्छवेति ग० ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
लवलीफलं निदाघे, भवति जगति हिमकरशीतलमति-

१६ १ २ ३ ४

स्वादूष्णहरम्^(१) ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४

परिवाञ्छसि^(२) कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ २ ३ ४

यदि हृदि वा परमानन्दरसं ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४

चेतः शृणु धरणीधर वाणीममृतमयीं,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

तत्काव्यगुणभूषणम्^(३) ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्यादिनामा-
नीच्छन्ति ।

इति पदचतुरूद्धाधिकारः ॥

१ शीतलं खण्डवदतिस्वादु दृष्ट्याहरमिति ग० ।

अस्य पदचतुरूद्धं लक्षणयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनः पदचतुरूद्धस्य षोडशाक्षर-
स्तृतीयः पादोऽत्र प्रथमः, अष्टाक्षरस्तस्य प्रथमः पादोऽत्र तृतीयः । इत्थं प्रथमस्य
पादस्य तृतीयेन सह विनिमयो वर्तते । द्वितीयचतुर्थौ तु यथोक्तस्थानवर्त्तिनौ स्तः,
अत इदं पदचतुरूद्धं लवलीनामकं इन्दो ज्ञेयम् ।

२ यदि वाञ्छसीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र चतुरूद्धं लक्षणयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनर्निर्गत्याक्षरः पदचतुरूद्धस्य

(१७४) उद्गतामेकतः स्रजौ स्त्री, न्मौ जगौ, भनौ

जलौ ग्, स्रजौ स्रजौ ग् ॥ २४ ॥

पाद इति प्रकृतमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-
सकारलकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति । द्वितीये पादे नकार-
सकारजकारगकारैर्दशैव । तृतीयपादे भकारनकारजकार-
लकारगकारैरेकादशैव । चतुर्थे पादे सकारजकारमकारजकार-
गकारैस्त्रयोदशैव । तद्वत्तमुद्गता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः मगणः स्त्र० नगणः मगणः जगणः गु०

— — — — —
। । ५ । ५ । । । ५ । । । । । ५ । ५ । ५

मृगलोचना शशिमुखो च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः नगणः जगणः स्त्र० गु० मगणः जगणः मगणः जगणः गु०

— — — — —
५ । । । । । ५ । । ५ । । ५ । ५ । । । ५ । ५ । ५

हंसललितगमना ललना, परिणोयते यदि भवेत्कुलोद्गता^(१) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

चतुर्थपादोव प्रथमः, अष्टाक्षरस्तस्य प्रथमः पादोव चतुर्थः, इत्थं प्रथमस्य चतुर्थेन सप्त
विनिमयो वर्त्तते, द्वितीयतृथौ तु यथोक्तस्थानस्थौ स्तः, अत इदं पदचतुष्टयं समन्त-
धारानामकं बन्धो बोध्यम् ।

१ अत्र प्रतिपादोक्ताः सगणादय उपरि विन्यस्ताः । प्रत्येकपादाक्षरसङ्ख्यानि-
र्देशकास्त्राङ्का अधो निवेशिताः । यत्रैकतः पुनराक्षरनिर्द्देश्यते तत्पूर्वाक्षरे पाद-
समाप्तिर्ज्ञातव्या । विषमष्टमिदमक्षरतो गणतस्यातः परञ्च सर्वत्र तज्ज्ञेयम् ।
अस्योद्गताच्छन्दसख्यारः पादा दशैकादशयोद्गताक्षरप्रसारस्य भेदविशेषा बोद्धव्याः ।
कः कतमो भेद इति तूद्दिष्टक्रियया अनुष्ठबुक्तवत् ज्ञातव्यं सर्वत्र । पादसङ्ख्याबोध-

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः समाप्यते । उद्गतामिति कर्मदिभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः । उपस्थितप्रचुरितं पृथगाद्यमित्यतः सिंहावलीकितन्यायेनाद्यग्रहणमतुवर्त्तनोयम्^(१) । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥

(१०५) तृतीयस्य सौरभकं नौ भगौ ॥ २५ ॥

तृतीयस्येति ग्रहणात्तस्या उद्गताया एव अन्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेषः । तृतीये पादे रेफनकारभकारगकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति^(१), तत् सौरभकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

। । ५ । ५ । । । ५ । । । । । । ५ । ५ । ५

विनिवारितोपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

रगणः नगणः भगणः गु० सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

५ । ५ । । । ५ । । ५ । । ५ । ५ । । । । ५ । ५ । ५

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते^(१) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

काङ्कविन्यासेन स्थानाभावादुद्दिष्टाङ्का नानान्यपि न्यस्ताः । अत्र रजौ खौ इति षाधाच्छिमुखी धेत्यत्र चकारस्य गन्ते इति गुरुत्वं न भवति ।

१ आद्यग्रहणमतुवर्त्तते इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उद्गतायां यदा तृतीये पादे रगणनगणभगणगा इत्येते भवन्तीति ग० ।

३ नावबुध्यते इति ग० पुलकान्तरपाठश्च । अस्य तृतीयपादवर्जिता अन्ये पादा

(१०६) ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तस्या एवोद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा
ललितं नाम वृत्तम्^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः^१ल० नगणः सगणः जगणः गु०

~~~~~

| | S | S | | | S | | | | S | S | S

सततं प्रियम्बदमनूनममलहृदय गुणोत्तरम्^(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः

~~~~~

| | | | | | | S | | S | S | | | S

सुललितमतिकमनोयतनुं, पुरुषं त्यजन्ति न तु जा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

जगणः गु०

~~~~~

| S | S

तु योषितः^(१) ॥

१० ११ १२ १३

उद्गतालक्षणाक्रान्ताः, तृतीयस्तु रगणनगणभगणगुरुभिरूपेतः । अत इदं
सौरभकं नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

१ ललितं नाम च्छन्द इति ग० ।

२ गुणोन्नतमिति ग० ।

३ अत्र तृतीयपादरहिता अन्ये पादा उद्गतालक्षणाक्रान्ताः, तृतीयपादस्तु ननस-
मैरूपेतोऽस्ति, अत इदं ललितनामकं च्छन्दो बोध्यम् ।

(१७७) उपस्थितप्रचपितं पृथगाद्यं न्मौ ज्मौ गौ, स्त्रौ

ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥ २७ ॥

यत्र प्रथमे पादे सकारसकारजकारभकारा गकारौ च भवतः,
द्वितीये सकारनकारजकाररेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ
सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकारयकारौ च^(१), तदुपस्थित-
प्रचपितं नाम वृत्तं भवति । ततोदाहरणम् ।

सगणः सगणः जगणः भगणः गु०गु० सगणः नगणः
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५ । । ५ । । ।
 रामाकामकरेणुका^(१) मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

जगणः रगणः गु०
 । ५ । ५ । ५ ५
 पयोधरावनम्रा ।
 ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 । । । । । । ५ । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 इयमतिशयसुभगा, बज्रविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥
 १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८

१ यत्र प्रथमे पादे सगणसगणजगणभगणा गकारौ च भवतो द्वितीये सगण-
नगणजगणरगणा गकारश्च तृतीये नगणौ सगणश्च चतुर्थे त्रयो नगणा जगणयगणौ
चेति ग० ।

२ कामखलूकिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । कामकरेणुकेति ग० ।

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकतः पठेदित्यनुवृत्तिनिरासार्थम्^(१) ।

अथ तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

(१०८) वर्द्धमान नौ स्त्रौ न्मौ ॥२८॥

तृतीयस्येति वर्त्तते^(२) । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकारनकारौ पुनर्नकारसकारौ^(३)
च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 विम्बोष्ठौ कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गौ

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 । । ५ । । । । ५ । ५ । ५ ५
 हरिणोशिणुनयना नितम्बगर्वी ।

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः सगणः
 । । । । । । । ५ । । । । । । ५
 मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षौ^(४) ॥

१ पठेदित्यनुवृत्तिशङ्कानिरासार्थमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तृतीयस्येत्यनुवर्त्तत इति ग० ।

३ यदा नगणौ सगणनगणौ नगणसगणाविति ग० ।

४ अस्य तृतीयपादभिन्ना अन्ये पादा उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्ताः, तृतीय-

(१७८) शुद्धविराडृषभं त्र्यः ॥ २८ ॥

तस्मिन्नेव^(१) उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
तकारजकाररेफा^(२) भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः^(३)

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

तगणः जगणः रगणः
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५
 पीनोरुनितम्बशालिनी

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्^(४) ॥

पादस्तु ननसननसयुक्तोऽस्ति, अत इदं वर्द्धमानं नाम च्छन्दो भवति । अक्षरतो
गणतश्च विषमवृत्तमिदम् ।

१ अस्मिन्नेवेति ग० ।

२ तगणजगणरगणा इति ग० ।

३ मनोहरमूर्तिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अस्य तृतीयान्यपादा उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्ताः, तृतीयस्तु, तजर-

उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः,
इति नोक्ताः ।

(१८०) अर्द्धे ॥ ३० ॥

पूर्वसमुच्चावचानि च्छन्दांस्युक्तानि इदानीं नियमेनोच्यन्ते ।
अर्द्ध इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामः, अर्द्धे एव^(१) तद्देदितव्यम् ॥

(१८१) उपचित्रकं सौ सौ ग्, भौ भौ ग् ॥ ३१ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च क्रमेण,
द्वितीये भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तदुपचित्रकं नाम
वृत्तम् । अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद् द्वितीयमपि अर्द्धं
तादृशमेव ॥ तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु० भगणः भगणः भगणः गु० गु०

। । ५ । । ५ । । ५ । ५ ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५

उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु० भगणः भगणः भगणः ल० गु०

। । ५ । । ५ । । ५ । ५ ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५

परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत्^(१) ॥

गणयुक्तोक्तिः, अत इदं शुद्धविराडृषभनामकं छन्दो बोध्याम् । गण-पादवर्ण-
वैषम्याद्विषमवृत्तमिदम् ।

१ अर्द्ध इत्येवेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अस्य प्रथमार्द्धतुल्यं द्वितीयार्द्धम् । पुनः प्रथमपादवत्तृतीयपादो द्वितीयपादव-

(१८२) द्रुतमध्या भौ भगौ ग्, न्जौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकारयकारौ च^(१) तद् द्रुतमध्या नाम वृत्तम्^(२) ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ^(३) ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
S | | S | | S | | S S | | | S | | S | | S S

यद्यपि शोध्रगतिमृदुगामी, वङ्गधनवानपि दुःखमुपैति ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
S | | S | | S | | S S | | | S | | S | | S S

नातिशयत्वरिता न च मृदो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या^(४) ॥

चतुर्थपादः पतितोऽस्ति । तस्मादेतदुपचित्रकनामकं छन्दो भवति । अत्र प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः सान्यादर्द्धसमष्टमिदम् । अत एवार्द्धसमष्टताधि-
कारे 'विषमे यदि सौ सलग्ना दले भौ युजि भाद्रुस्कावुपचित्रमिति छन्दोमञ्जरीवृ-
त्तरत्नाकरयोरुक्तम् ।

१ त्रयो भगणा गकारौ च भवतः, द्वितीये नगणजगणौ जगणो यगणश्चेति ग० ।
त्रयो भकारा गकारौ च द्वितीये नकारजकारौ ज्ययुतौ भवत इति ख० ।

२ वृत्तं भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तत्रापि प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ सदृशौ भवत इति ग० ।
प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ भवत इति ख० ।

४ अत्र दुःखमुपैतीत्यत्र 'ति' इति वर्णस्य पादान्तत्वात्प्राप्तगुरुत्वमायित्वैव यगण-
निर्वाहः । अक्षरतो गणतश्च प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरैक्यादर्द्ध-
समष्टमिदम् । भवयमोजगतं गुरुणी चेद्युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्येति वृत्तरत्ना-
करम् ।

तगणः जगणः रगणः गु०
 S S | | S | S | S S

यत्पादतले चकास्ति चक्रं

सगणः सगणः जगणः गु० गु०
 S S S | | S | S | S S

हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

तगणः जगणः रगणः गु०
 S S | | S | S | S S

राजा जगदेकचक्रवर्त्ती

सगणः सगणः जगणः गु० गु०
 S S S | | S | S | S S

स्याच्छं भद्रविराट् समश्नुतेसौ^(१) ॥

अस्योपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्धसमाधि-
 कारे पाठः ।

१ भद्रं भद्रविराट् समश्नुतेसाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्यापि प्रथ-
 मतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमवृत्तमिदम् । नामद्वयस्य वर्त्तते,
 सावानियमपक्षे औपच्छन्दसकमिति गणनियमपक्षे भद्रविराडिति । वस्तुतस्तु पूर्वोक्ते
 वाक्यैर्मधुरैरित्यस्मिन्नौपच्छसकोदाहरणेष्वेते गणा घटन्ते, अत्राप्ययुग्युक्पादयो-
 र्द्यतुर्दशषोडशमात्रा जायन्ते । अतः केवलं नाम्नेऽत्र विशेषो न तु लक्षणे ।
 ओजे तपरो जरो गरुडेन् मसौ ज्गौ ग् विराट् भवेदगोज इति वृत्तरत्ना-
 करम् ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
S S | S S | | S | S S

मृङ्गावलोमङ्गलगीतनादै-

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
| S | S S | | S | S S

र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

— — — — —
S S | S S | | S | S S

आख्यानिकी च स्मरजन्मपाशः^(१)

जगणः तगणः जगणः गु० गु० ११

— — — — —
| S | S S | | S | S S

महोत्सवस्याश्रवणे^(१) कणन्तो^(२) ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकी चेत ।

१ जन्मयात्रेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । जन्मपाशंतिपाठे गन्त इति पादान्तस्य शकारस्य गुरुत्वं बोध्यं । एवं मुदमादधातीत्यत्रापि पादान्तवर्णस्य गुरुत्वमति-दिश्यते ।

२ महोत्सवस्य प्रवणे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

इच्छरतः समं, गणतोर्द्धसमं दृष्टमिदम् । एतामाख्यानिकीमुपजातिमपि वर्दन्ति । यतोऽस्याः प्रथमतोपायौ पादाविन्द्रवञ्चालक्षणाक्रान्तौ, द्वितीयचतुर्थ्यावुपेन्द्रवञ्चालक्षण-वन्तौ । लक्षणे हि तयोः, स्यादिन्द्रवञ्चा यदितौ जगौ गः, उपेन्द्रवञ्चा जतजास्तौ गावित्येते । अत्रेदमवधेयं, उपजातित्वेन गतार्थत्वे पुनः सञ्ज्ञाकरणम्, नामा-न्तरप्रस्थापनार्थम् । उपजातिप्रसारस्यैकादशोऽयं भेदः ।

(१८७) विपरीताख्यानिको जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारौ^(१) गकारौ च,^(२) तद्विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ॥

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

अलन्तवालोक्वचोभिरेभिः

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

स्वार्थं प्रिये साधय कार्यमन्यत् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

कथं कथावणनकौतुकं^(३) स्या-

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

दाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः^(४) ॥

१ जगणतणौ जगणो गकारौ च द्वितीये तगणौ जगण इति ग० ।

२ गकारौ च भवत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ कथाकर्णनकौतुकमिति ख० ।

४ अक्षरतः समं, गणतोर्द्धसमं वृत्तमिदम् । इयमप्युपजातिरुच्यते । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तमाख्यानक्युदाहरणटिप्पण्याम् । प्रसारभेदविशेषद्वये एकेन गुरुणा लघु-
ना वा यत्रेतरविशेषस्तन्निश्चयादुपजातयः सर्वत्र बोध्याः । उपजातिप्रसारस्य षष्ठोऽर्थ-
भेदः ।

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्ध-
समाधिकारे पाठः ।

(१८०) हरिणस्रता सौ सौ ग्, भौ भौ ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च, द्वितीये
नकारभकारौ भकाररेफौ च^(१) तद्वृत्तं^(२) हरिणस्रतानाम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

तव पुञ्ज नराधिप विदिषां^(३)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्^(४) ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति शीघ्रगतिर्हरिणस्रता^(५) ॥

१ द्वितीये नगणभगणौ भगणरगणौ चेति ग० ।

२ भवतस्तद्वृत्तमिति ख०, ग० च ।

३ पुञ्ज नराधिप विदिषामिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ भयविसर्जितहेतिलघीयसामिति ग० ।

५ अस्याचरतो गणतश्च प्रथमतः द्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादङ्ग-

(१८८) अपरवक्त्रं नौ लौं ग्, न्जौ औ ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ च, (१) तद्वृत्तमपरवक्त्रं नाम^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः ल०गु० नगणः जगणः जगणः रगणः

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा, नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।

नगणः नगणः रगणः ल०गु० नगणः जगणः जगणः रगणः

न पुनरपरवक्त्रमोक्षते, स हि सुखितोर्थिजनस्तथाविधः^(२) ॥

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषमञ्ज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥

(१८९) पुष्पिताग्रा नौ यौं, न्जौ औ ग् ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

समं वृत्तमिदम् । कस्य प्रसारस्य कतमौ भेदाविमौ पादावित्याकाङ्क्षायां पादा-
क्षरोपरि एकद्वयादिद्वैगुण्यक्रमेण पूर्वरीत्या विन्यस्तानामङ्गानां मध्ये एकाङ्कमिश्रित-
लघुवर्णोपरिस्थिताङ्कसन्दोहस्तत्तद्भेदनिर्देशको भवति । एवं सर्वत्र वृत्तेषु बोध्यम् ।

१ रेफौ च भवत इति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतो गणतश्च युजोरयुजोः पादयोः परस्परं साम्यादर्द्धसमं वृत्तमिदम् ।
अत्रायुक्पादयोश्चतुर्दशमावाः, अन्ते रलगाः, द्वितोयद्वतीयोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च माव-
योनकवावस्थितिः । युक्पादयोः षोडशमावाः, षडोसप्तम्योश्च मादयोर्नैकत्र स्थिति-
रस्ति । अत इदं वैतालीयमपि भवति । यद्यप्यत्र युक्पादान्ते रलगा न पतित्वा-

जकारौ जकाररेफौ गकारश्च तद्वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम^(१) ।
ततोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः यगणः

समसितदशना मृगायताक्षी

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०

स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगणः नगणः रगणः यगणः

अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०

भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताग्रा^(३) ॥

स्तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेन नास्य वैतालीयत्वं होयते इति बोध्यम् ।
अत एव वैतालीयं पुष्पिताग्राच्चेन्न्यपवक्तुमिति कन्दोमञ्जरीकारः, वदन्यपरव-
क्ताण्यं वैतालीयं विपश्चित इति वृत्तरत्नाकरकारः ।

१ गकारश्च भवति तद्वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्मितसुभगेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्याक्षरतो गणतश्च प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्यादङ्गम-
सं वृत्तमिदम् । अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टा-
दशमात्राः । चतुर्थीपञ्चम्योश्च मात्रयोर्नैकत्रावस्थितिः । पुनरत्र प्रतिपादशेषषडक्षरेषु

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता^(१) विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमत्रो-
च्यते ।

(१९०) यवमती जौँ जौँ, जौँ जौँ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः,
द्वितीये जकाररेफौ पुनर्जकाररेफौ गुरुश्च^(१), तद्वृत्तं यवमती
नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः जगणः
पद्मकन्तु कोमले करे विभाति

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
प्रशंस्य^(२) मत्स्यलाञ्छनं पदे च^(३) यस्याः ।

रगणो लघुर्गुरुद्वयं च पतितमस्ति । अत इदमौपच्छन्दकमपि वृत्तं भवति ।
उक्तगणोदाहरणस्य लचतुष्टयं यथा,—

रगणः ल० गु० गु० रगणः ल० गु० गु० रगणः ल० गु० गु० रगणः ल० गु० गु०
ना मृगायताक्षी, वादिनी विदग्धा, णां मनांसि रामा, तेव पुष्पिताया, इति ।
अत एवात्र “इयमप्यौच्छन्दसकान्तर्गता” इत्याद्युक्तम् । पुष्पितायाभिधं केचिदौपच्छ-
न्दसिकं तथेति वृत्तरत्नाकरेण्युक्तम् ।

१ औपच्छन्दसकान्तर्भूतेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रेफजकारौ च भवतः । द्वितीये च जकाररेफौ भूयोपि जकाररेफौ गकारश्च
भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ प्रशंस्येति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तथा चेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

रगणः जगणः रगणः जगणः

सा यवान्विता भवेद्वनाधिका च

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०

समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः^(१) ॥

यवान्विता यमवतीत्यर्थः ।

(१९१) शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि,^(१) द्वितीये चैक-
त्रिंशत्, त्रयोऽपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः,^(२) तद्वृत्तं शिखा
नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टा-
विंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः^(३) । युक्पादे त्रिंशल्लघवो-
ऽन्ते गुरुश्च^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

१ प्रिया च भर्तुरिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । अक्षरतो गणतश्च प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमं वृत्तमिदम् ।

२ एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्तीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ प्रत्येकं गकार इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अष्टाविंशल्लघवोऽन्ते गुरुश्चैक इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गुरुस्यान्ते भवतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अभिमत^(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितते^(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह^(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा^(४) ॥

(१६२) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
पारिशेष्यादितरस्मिंश्च^(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अयमर्थः, एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंश-
दक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभिनवेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रजसि मनमिश्रयविततेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृदयमतिशयमिहेति ख०, ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अथ प्रथमतृतीयौ पादावेकोनत्रिंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थावेकत्रिंशदक्षरौ,
अतोद्वयसं वृत्तमिदम् । चतुर्थाध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याकं चूलिकालक्षणमद्व-
यायः सर्वं घटते । केवलमेकमात्राधिक्यम् । शिखायाः पादचूलिकाया अर्द्धं भवति ।
तथा सत्येकस्यां शिखायां चूलिकाया द्विरावृत्तिर्जायते ।

५ पारिशेष्यादन्यस्मिंश्चेति ख० ।

अपगतघनविशददृशदिशि हृतजनदृशि परिणतकण-
कपिलकलमे

प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल^(१)सुरभितमरुति शर-
दि समये ।

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुद्धि^(२) मुदितमधुलिहि
विमलितधरणितले

किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयक-
मलमधुना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टहलायुधविरचितायां कन्दोवृत्तौ

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ प्रविकसदशनकुसुमघनेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ हसितसरसिरुद्धीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । विततसरसिरुद्धीति ग० ।

(१८२) यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति^(१) विच्छेदो विश्रामस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र^(२) शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शनान्निरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् । नैष दोषः । यतिरित्यागमादिष्वार्थापारम्पर्यागता^(३) सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिवत् । तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं^(४) यतिर्विच्छेद इति, तस्माददोष इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु^(५) च यतिसञ्ज्ञाव्यवहारः । अपि च अथ यतिरित्यधिकारः^(६) आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषूपतिष्ठते^(७) । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वाद् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या इत्यर्थः^(८) । सिद्धयति अत्रैषा^(९) यतुपदेशोपनिषद् भवति ।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

१ पादोस्मिन्निति ग० ।

२ नन्वस्मिन्निति ग० ।

३ यतिरित्यनादिराचार्यपारम्पर्यागतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यतिरित्येव आदिराचार्यपरम्परागतेति ग० ।

४ शिष्यव्युत्पत्त्यर्थकथनमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कथनमिति ग० ।

५ लोके शास्त्रे इति ग० ।

६ अयं यत्यधिकार इति ग० ।

७ समुद्रेन्द्रियरसादिनिर्देशेषूपतिष्ठते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इत्ययमर्थ इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

९ तत्रैषेति ख० ।

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
 यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्थातामेकवर्णकौ ॥
 पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यणम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥

“यतिः सर्वत्र पादान्ते” इत्यस्योदाहरणम् । विशुद्धज्ञान-
 देहायेत्यादि ।

तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे^(१) ।

इत्येवमादि । “श्लोकार्द्धे तु विशेषतः” इत्यत्र सन्धिकार्याभा-
 वात्^(२) स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च^(३) विशेषः । तत्रोदाहरणम् ।

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम्^(४) ॥

१ पादादियतेरुदाहरणं, नम इति । अत्र प्रथमपादान्तभूते ‘वा’कारे जिह्वोष्ठ-
 विग्रामे कष्टतया दृढाद्यकारपर्यन्तमनुधावनं जायते । अतो द्वितीयपादाद्यक्षरे ‘य’का-
 रे यतिः । एतद्वि पूर्वस्य प्रत्युदाहरणे वीजम् । अत्र पादान्तभूते वाकारे यतौ कृतायां
 पादान्तयतिकस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्यस्य नम इत्येष श्लोको प्रत्युदाहरणं न भवतीति
 भावः ।

२ सन्धिकार्याभाव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सन्धिकार्यस्याभावे स्पष्टविभक्तिकत्वे च यतिसौकर्यं । एतच्च श्लोकार्द्धे सर्वत्र
 विशेषेण घटत इति भावः ।

४ यद्यप्यत्र पादान्तोऽष्टमाक्षरे यतिः कर्तुं शक्यते । तथापि समस्तलेनात्यक्त-

अत्रेश्वराख्यमित्यस्य पूर्वमकारेण सह योगो न कर्त्तव्यः^(१) ।

समासे प्रत्युदाहरणम् ।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—

पिञ्जरीकृतपादाजद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम्^(२) ॥

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” तत्र श्रूय-
माणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तं^(३)
अव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

यत्तच्चक्रे जनकतनया,—स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि^(५) ।

“व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति यतिः सर्वत्र पादान्त इत्यनेन
सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

विभक्तिकपादान्तस्थले तु स्रोकार्द्ध एव यतिः कर्त्तव्येत्युपदेशः । एतेन आलिङ्गितवि-
भक्तिकस्थले पादान्ते यतिर्न शोभत इति फलितम् ।

१ यथा पादान्तभूतस्य हल्वर्णस्य परस्वरेण सह संयोगस्तथा पूर्वाङ्गान्तभूतस्य मन्त्र-
यमित्यस्यान्तिमस्य मस्य परार्द्धादिभूतेन ईश्वराख्यमित्यस्येकारेण सह संयोगो न
कर्त्तव्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रयम्’ इत्यत्रैव यतिनिबन्धनो विश्रामः कर्त्तव्यः ।

२ अत्र पूर्वाङ्गस्य परार्द्धेन सह समस्यमानत्वेनास्यष्टविभक्तिकत्वात् पूर्वाङ्गान्ते
नञ्जरीत्यत्र न यतिः । अपिलेकदेव द्वितीयाङ्गान्ते यतिः । अत एवेदं पूर्वादा-
हरणप्रत्युदाहरणमिति भावः ।

३ समसान्तर्भूतविभक्तिकमिति पुस्तकान्तरपाठः, ख०, ग० च ।

४ तत्रोभयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ यत्तच्चक्रे इति मन्दाक्रान्तादृक्तम् । अस्य सप्तदशाक्षरः पादः । तय प्रथमं चतु-
र्धाक्षरे यतिः, ततः षष्ठाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे । अत्र षष्ठाक्षरे या यतिः, सा अव्यक्तवि-
भक्तिकस्थला । जनकतनयेत्यस्य परपदेन समस्यमानत्वात् । अत्रेदं स्मर्त्तव्यम्,
मन्दाक्रान्ताशिखरणादिषु अब्धादियतिस्थलोक्तिमस्य कतिपयेषु दृक्तविशेषेषु

वशोक्ततजगत्कालं कण्ठेकालं नमास्यहम् ।

आदिनन्दा^(१) कलाशेषः, शशिलेखाशिखामणिम्^(२) ॥

अपि च ।

नमस्तुङ्गशिरशुम्बि, चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ, मूलस्तम्भायशम्भवे ॥

“ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”

तत्रोदाहरणम् ।

पर्याप्तं तप्तचामी, करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
इत्यादि^(३) ॥

तथा । कूजत्कोयष्टिकोला, हलमुखरभुवः प्रान्तकान्ता-
रदेशाः, इत्यादि ।

अब्धिनगरसेशादौ यतिः, अनुद्युविन्द्रवच्चादिषु कतिपयेषु दृक्तविशेषेषु पादान्त एव यतिर्भवतीति । यतिनियमवाङ्मये ब्रह्मसां स्वाभाविकी प्रकृतिरेव नियामिका बोध्या ।

१ महाकालमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र प्रथमपादान्ते व्यक्तविभक्तिकस्थला, तृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्थला यतिर्ज्ञातया । नमस्तुङ्गेतिदृक्तेतु प्रथमतृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्थलैव यतिः ।

३ खग्धरादृक्ते पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिर्भवति, तन्निग्रमानुसारेण यतौ कर्त्तव्यायां सत्यामत्र चामीकरपदमध्ये ‘मी’कारे यतिः । तथा कूजदित्यदृक्ते कोलाहलपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘ला’कारे यतिः, तथा हास इति दृक्ते संवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘वा’कारे यतिः । पुनस्तथा वैरिञ्चानामिति दृक्ते उच्चारितपदमध्ये सप्तमाक्षरे ‘वा’कारे यतिर्ज्ञाता ।

तथा। ह्यसौ हस्ताग्रसंवा, -हनमपितुलिता, -द्रीन्द्रसार-
द्विषोसौ, इत्यादि।

वैरिञ्चानां तथोच्चा, -रितरुचिरकृचाञ्चाननानाञ्चतु-
र्णाम्, इत्यादि^(१)।

पञ्जे^(२) पानीयमाह्ला, -दयति च^(३) महिषं पक्षपाती
पृथक्^(४) इत्यादि।

समुद्रादाविति किं। पदमध्ये^(५) यतिः पादन्ते माभूत्।
तदयथा।

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा, -यणचरणसरोज-
हन्दमानन्दहेतुम्^(६)। इत्यादि।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाचरत्वे तु यतिर्दृश्यति^(७)। तत्रोदाह-
रणम्।

१ तथोद्गारितरुचिरगिरामाननानां चतुर्णामित्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च।

२ खञ्जे इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च।

३ आल्हादयति हीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च।

४ पृथक् इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च।

५ पदमध्येपीति पुस्तकान्तरपाठः।

६ समुद्रादिपदादौ तु पदमध्येऽपि यतिर्भवति, यथेतन्नोच्यते, तर्हि पदान्तलापे-
क्षिता यतिः 'क्लेशनाशाय नारा' इत्यादावपदान्तभूते पदमध्यस्थपादान्ते यति-
र्माभूदतः समुद्रादाविति वक्तव्यमिति भावः।

७ एकाचरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दृश्यतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च।

यदचरं यत्युक्तसङ्ख्यापूर्त्यर्थं पूर्वतः समाकृष्यते, शब्दाङ्गसम्पादनायर्थं च परतः

एतस्या ग,-एडतलममलं गाहते चन्द्रकक्षमित्यादि^(१) ।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि ।
तथा । सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि ।

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्” । अस्यार्थः,
योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्व-
स्यान्तवद् भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः
स्मरणं^(२), अन्तादिवच्चेति (६।१।८५) । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदा-
हरणम् ।

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा जम्भारातो-
भकुभोद्भवमिव दधत इत्यादि^(३) । (मे० दू०)

समाकथ्यते, एतादृशैकाक्षरस्थलाश्रिता यतिर्दुष्यति, कष्टेन सम्पाद्यते इति स्प-
ष्टार्थः । तथाह्यत्र एतस्या इति मन्दाक्रान्ताकृन्दसि अम्बुधियतिपूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षर-
भूते ‘गण्ड’शब्दस्य ‘ग’कारे अम्बुधिलेन (४) विहिता यतिः कष्टेन सम्पाद्यते । एवं
एतस्याराजति इत्यत्र अम्बुध्ववच्छिन्ने ‘रा’कारे, तथा, सुरासुरशिरोनिघृष्टेत्यत्र वस्त्र
वच्छिन्ने ‘घृ’ कारे च यतिः कष्टेन साध्यते । अतो दुष्टेदृशो यतिः । एव सर्वतो
न्नेयम् ।

१ चन्द्रकक्षमित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ पाणिनिस्मरणमिति ख०, ग० च ।

३ ‘स्यादस्थानो’ इत्यत्राम्बुध्ववच्छिन्ने ‘नो’कारे पदमध्यस्यापि यतिरौकारस्य
पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदघटकीभूताक्षरावयवस्य स्त्रीकारात् पदान्तवदेवेयमिति मन्यते ।
एवं दिक्पालायनवच्छिन्नेत्यत्रापि दीर्घैकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तवद्भूते पादान्ते
‘ना’कारे यतिर्बोधा । एवं त्रिमुनियतियुक्ते खग्धराकृन्दसि स्याद्वितीक्षं प्रया-
प्यन् इत्यत्र च स्याकारे दीर्घैकादेशस्य परादिवद्भावः । पूर्वपदावयवस्यापि ‘स्य’
इत्यत्र मुन्यवच्छिन्नद्वितीयथत्यक्षरसङ्ख्यासम्पादकत्वात् । एवं केशकेशोपिचक्र इत्य-
त्रापि बोध्यम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना, नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।

स्कन्धं^(१) विन्ध्याद्रिवुध्या, निरुषति महिष, -स्याह्नितो-
ऽस्तं प्रयास्यन्निति^(२) ।

गूलं गूलन्तु गाढं, प्रहर हरहृषी, -केशकेशोऽपि चक्र-
श्चक्रोणाकारि किं नः^(३) इत्यादि ॥

अत्र हि स्वरूपस्य^(४) परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्त-
दादिवद् भवति । “यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावपि^(५) सम्बध्यते । तेनास्यावक्ताञ्जमवजि-
तपूर्णेन्दुशोभं विभातीत्येवम्बिधा यतिर्न भवति ।

यणादेशः परादिवदित्यस्योदाहरणम् ।

विततघनतुषार^(६)क्षोदगुभ्रांगुपूर्णा, स्वविरलपदमा-
लां^(७)श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि^(८) ।

१ स्कन्धे इति ग० ।

२ महिषस्याह्नितोभूनहासीदित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । महिषस्याह्नितो-
स्तनहासीदित्यादीति ग० ।

३ वक्त्रश्चक्रोणाकारि किन्ते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्र हि स्वरूपेति ख०, ग० च । अत्र हि स्वरूपेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ इत्यन्त्यादिवद्भावविधावपीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यन्तवद्भावविधावपीति ग० ।

६ जतुतुषारेति पुस्तकान्तरपाठः ।

७ अविरतपदमालामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ अष्टसप्तयत्यवच्छिन्ने मालिनीच्छन्दस्य च ‘पर्णासु’ एतत्स्थले यणादेशस्य परा-

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्” तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति^(१) ।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत्^(२) । तदयथा ।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति^(३) ।

(मे०दू०)

तथा, इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
इत्यादि (मे०दू०)

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्” तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

द्विवद्भावविधानात् कृतयणदेशस्य ‘ख’ इत्यस्य परेण सम्बन्धान्न पदान्तत्वसहचरिता यतिरत्र जाता । अत एतेवैतादृशस्थलेपि पदमध्ये यतिः कर्त्तव्या भवतीत्युपदेशः ।

१ चतुः षट्सप्तयत्यवच्छिन्ने मन्दाक्रान्ताच्छन्दस्यव सलिलमपि च एतद्रसयतिस्थ-
ले ‘च’कारारपूर्वं यतिर्न जाता । एतेन यत्र कुत्रचित् पद्ये चादयस्तथा स्थाप्या यथा
तेभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्त्तव्याभवेदित्युपदेशः ।

२ अन्येषां चादिभिन्नानामयथानानु पूर्वपदान्तवद्भावो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन
तेषामादिवद्भावे तु न निषेधः कृतो भवति । तस्माद् यत्र कुत्रचिपद्ये पदान्ते
चायन्यान्वयथानि तथा स्थाप्यन्ति यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदित्युपदेशः ।
तथा हि मन्दायन्ते इति मन्दाक्रान्तादृक्ते चायन्यस्य नेत्ययस्य मन्दायन्ते इति
पूर्वपदेन सद्धान्तवद्भावो न कृतः । तथा अपरिगणयन्नित्यत्र परीत्ययस्य पूर्वपदेन
न सम्बन्धोपि तु परपदेन ।

३ कृत्या इत्यादौति ख०, म० च ।

दुःखं मे प्रक्षिपति^(१) हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति^(२) ।

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति^(३) ।

श्रेयानि बह्विघ्नानि भवन्ति महतामपि ॥ इति^(४) ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पदान्ते यतावन्तादिवद्भाव इत्यते । नत्वेकाक्षराणां^(५) पादमध्ये यतौ^(६) । तत्र हि पदमध्येऽपि चानीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।

प्रयादेशदपि च मधुनो विस्मृतभूविनासमिति^(७) ।

प्रादीनामुदाहरणम् ।

दूराह्णप्रमोदं हसितमिव परिस्पृष्टमाशसखीभिरित्यादि^(८) ।

१ प्रक्षिपतीत्यत्र मन्दाक्रान्तानित्यमेनावध्ववच्छिन्ने प्रेत्यक्षरे प्राप्तापि यतिः परलहेतोर्न क्रियते । अपितु प्रेत्युपसर्गः क्षिपतीत्यनेन सहैवोच्यते ।

२ इत्यादीति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ नखल्विध इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र नखल्वित्येतत् महतामपौलाव च कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिर्ज्ञाता ।

५ नत्वेकाक्षराणामिति ख०

६ पादमध्ययताविति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पदमध्ये इति ग० ।

७ विस्मृतभूविनासमित्यादीति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ परिस्पृष्टमाशसखीभिरित्यादीति पुस्तकान्तरपाठः ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
 पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं^(१) किञ्चिदिहोच्यते ।
 तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।

(१८५) तनुमध्या त्यौ ॥ २ ॥

यस्य पादे तकारयकारौ^(२), तत्तनुमध्या नाम वृत्तं । तत्रो-
 दाहरणम् ।

तगणः यगणः तगणः यगणः
 धन्या त्रिषु नीचा, ^(३)कन्या तनुमध्या ।
 ४ ८ (१३)

तगणः यगणः तगणः यगणः
 ओणौस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या^(४) ॥

१ पूर्वाचार्यकृताभिव्याचिह्नमिति ग०, पुलकान्तरपाठश्च । एकाक्षरादिषड्विंश-
 त्यक्षरपादानां वृत्तानां प्रस्तारेण बहव एव भेदा जायन्ते इति सत्यमपि तु न तेषां सर्वे-
 षामेव नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगः कुत्रापि पूर्वाचार्यैः कृतो दृश्यते । दृश्यते तु तेषां प्रत्ये-
 कवृत्तप्रस्तारभेदानां मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानामेव । अतस्तेषामेवात्र नामोल्ले-
 खपूर्वकं सङ्ग्रहः क्रियत इति स्पष्टार्थः । स्वेच्छया कोपि नामोल्लेखविहीनस्य कत
 मस्यापि वृत्तभेदस्य प्रयोगं कर्तुमौहेत तर्हि तत्र न कोपि निषेधः । पुनस्तत्र
 प्रस्तारक्रियाविधिप्रचारात् प्रमाणाभाव इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अतोत्र कवेरिच्छाव-
 काशो भूयानेव प्रदर्शितोऽस्तीत्यपि स्मरणीयम् ।

२ तगणयगणौ भवत इति ख०, ग० च । तकारयकारौ भवत इति पुलकान्त-
 रपाठः ।

३ विगभीरेति ख०, ग० च ।

४ उर्वीपतिभोग्येति ख०, ग० च । यतोत्र ग्रन्थे वैदिकच्छन्दोवर्णनविधौ गाय-

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्याम्नायः ।

उष्णिहि^(१) ।

(१८५) कुमारललिता जसौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ^(१) गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता नाम । त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । ततोदाहरणम् ।

जगणः सगणः गु० जगणः सगणः गु०

यदोय-रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।

१ ४ ८ १६ (६०)

जगणः सगणः गु० जगणः सगणः गु०

कुमार-ललितासौ, कुलान्यटति नारी^(२) ॥

जीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दांस्युक्तानि, अतो लौकिकच्छन्दोवर्णनमपि गायत्रीमारभ्यैव क्रियते नोकथादोन् । चतुष्पादार्धगायत्रीछन्दसः पादाक्षराणि षडेव भवन्ति, तेषां प्रस्तारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुन्नाद्यतुःषष्टिभेदा जायन्ते, तव त्रयोदशो भेदस्तनुमध्येति नाम्ना ख्यातः । वृत्तभेदसङ्ख्यानयनप्रकारसूट्टिक्रियया-कर्त्तव्यः । उद्दिष्टक्रिया तु पूर्वमनुष्टुप्प्रकरणे प्रदर्शिता । अन्यत्रापि सुखबोधार्थं पुनः प्रदर्शयिष्ये, यथा, वृत्तपादस्यवर्णोपरि अधो वा एकद्वयादिदिगुणक्रमेणाङ्काः स्थाप्याः, तत्र लघुवर्णाङ्कानेकोक्त्य तत्रैकस्मिन् दत्ते या सङ्ख्या निष्पद्यते, सैव तद्वृत्त-भेदसङ्ख्या भवति । इत आरभ्य सर्वत्र वृत्तवर्णोपरि यथा गणानामध्वोद्दिष्टाङ्कानां विन्याससङ्करिष्यामि, तदनुसारेण तत्र तत्र गणा वृत्तसङ्ख्या च परिज्ञातव्या । अत्र तनुमध्यावृत्ते पादान्ते यतिः कर्त्तव्या । उत्तरान्ताकरे गायत्रे छन्दसि वृत्तचतुष्टयं, छन्दो-सञ्चर्या वृत्तद्वयमस्ति ।

१ उष्णिहि छन्दसीति ख०, ग० च ।

२ जगणसगणाविति ख०, ग० च ।

३ चतुष्पादार्धगायत्रिच्छन्दसः पादभूतानां सप्ताक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे सर्व-

अत्र केचिद् दाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

इदं, वदनपद्मं, प्रिये, तव विभाति ।

इह, ब्रजति मुग्धे, मनो, भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि ।

(१६६) माणवकाक्रीडितकं स्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ^(१) लकारगकारौ च^(२), तन्माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः तगणः ल०ग० भगणः तगणः ल०ग०

माणवका, क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

२४(१०३)

३२, ६४

गुर्वोदिसर्वलब्धन्ता अष्टाविंशत्यधिकशतभेदा जायन्ते, तव तेषां विंशत्तमो भेदः कुमारललितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । एतद् नपादभूतानां सप्ताक्षराणां मध्ये प्रथमं द्वितीयाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । “कुलान्यटति नारो” इत्यत्र तृतीये ‘न्य’ इत्यक्षरे यतिकष्टाद् द्वितीये पञ्चमे अक्षरे यतिः कर्त्तव्या । द्वितीये सप्तमेक्षरे यतिरिति मतान्तरात् । तत्रोदाहरणम्, इदं वदनपद्ममिति वृत्तम् । यत्राक्षरे यतिः क्रियते तदक्षरं शब्दचरमाथवीभूतं कर्त्तव्यं । तथा सति यतिकष्टं न जायते इत्यपि स्मर्त्तव्यं । इन्द्रो-मञ्जर्यामुष्णिहि वृत्तत्रयमुदीरितम् । यथा, मधुमती कुमारललिता, मदलेखा, इति । उत्तरलाकरे तव वृत्तचतुष्टयम् । यथा, मदलेखा, मधुमती, दसमाला, कुमारललिता, इति । आर्या उष्णिहः सप्ताक्षरः पादो भवतीति बोध्यम् ।

१ भगणतगणाविति ख० ।

२ लकारगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

हास्यमसौ, याति जने, भिन्नुरिव, स्त्रीचपलः^(१) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(१९७) चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे भकारौ^(१) गकारौ च भवतस्तच्चित्रपदा नाम
वृत्तम्^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतांसि सज्जनता च ।

२ ४ १६, ३२ (५५)

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति^(४) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ अनुष्टुप्पादघटकोभूतानामष्टाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे षट्पञ्चाशदधिकद्विश-
तभेदा (२५६) जायन्ते, तत्र त्र्यधिकशतमो भेदो माणवकाक्रीडितकेतिनाम्ना ख्यातः ।
कन्दोमञ्जरीदायस्य माणवकेति नाम प्रख्यापितम् । अस्य पादस्य चतुर्थ्यष्टमेचाक्षरे
यतिर्विद्वया ।

२ भगणाविति ख०, ग०, च ।

३ वृत्तं भवतीति ग० ।

४ उक्ताष्टाक्षरप्रसारभेदानां मध्ये षट्पञ्चाशतमो भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या । अत्र सज्जनता च, जहाति, इत्युभयत्र पादान्तस्य
लघुवर्णयोगेनोदति गुरुत्वमतिदिश्यते ।

(१६८) विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ^(१) गकारौ च^(२), तद्विद्युन्माला नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः   मगणः   गु० गु०
विद्युन्माला, लोलान्^(३) भोगान्,

मगणः   मगणः   गु० गु०
मुक्ता मुक्तौ, यत्नं कुर्यात् ।

मगणः   मगणः   गु० गु०   मगणः
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं

मगणः   गु० गु०
भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत^(४) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

वृहत्याम् ।

१ मगणाविति ख०, ग० च ।

२ गकारौ च भवत इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ विद्युन्मालोलौलानि क० ।

४ अष्टाक्षरप्रसारस्य सर्वगुर्वात्मकः प्रथमो भेदो विद्युन्मालेति नाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थेष्टमेचाक्षरे यतिः कर्तव्या । अनुष्टुभ्येष्टदतिरिक्तं वृत्तरत्ना-
करोक्तं मौ गौ हंसरुतमेतदितिलक्षणप्रतिपादितं । छन्दोमञ्जयेक्तं तु नभलग्ना गज-
मतिरितिलक्षणेक्तं वृत्तम् । अस्मिन् अन्ये हंसरुतवृत्तं वृहत्यामुक्तं । परन्तु नात्र मूल-

(१८८) भुजगशिशुसृता नौ म्^(१) ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च^(१) भवति, तद् भुजगशिशुसृता
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय, श्यामा ।

१ २ ४ ८ १६ ३२ (६४)

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिशुसृता, नारी^(२) ॥

वक्रगतिरित्यर्थः । शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्वैरप्युक्तम् ।

सूत्रे पठितम् । समानौ प्रमाणीति वृत्तद्वयन्तुन्यवैतत्प्रकणोक्तमत्र पञ्चमाध्याये
वर्णितं । अनुष्टुभि वृत्तरत्नाकरपरिच्छेदे “नाराचिका तरौ लगावित्यन्यदपि वृत्त-
मुक्तम् । अत्रेदमवधेयं, अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य चार्द्धसमस्य वृत्तस्य विशेष-
सञ्ज्ञा नास्ति, तदेव वितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्तव्यमिति । एतद्धि अनुष्टुभि
साणावकाङ्कितिकादिविशेषनामोक्तिर्ज्ञापयति । आर्या अनुष्टुभीष्टाक्षरः पादो
भवतीति ज्ञेयम् । अस्या वियुक्ते खेति नामान्तरम् ।

१ भुजगशिशुभृता नौ मिति ग० ।

२ नगणौ मगणश्चेति ख०, ग० च ।

३ भुजगशिशुभृता नारीति ग० । चतुष्पादार्धवृत्तयोः पादघटकीभूतानां नवा
क्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे द्वादशाधिकपञ्चशतभेदा जायन्ते, तत्र चतुःषष्ठितमो भेदो
भुजगशिशुभृतेति नाम्ना प्रसिद्धः । कन्वोमञ्जर्यामस्या भुजगशिशुभृतेति भुजगशिशुवृत्ते-
ति च नाम व्यवहृतम् । मुद्रित वृत्तरत्नाकरे तु भुजगशिशुभृतेति पाठान्तरं दृश्यते ।
असद्वितसटीकवृत्तरत्नाकरे भुजगशिशुभृतेति पाठः । अत्र पादस्य सप्तमाक्षरे नवमा-
क्षरं च यतिर्ज्ञेया ।

अभ्यस्यतानुतरणी^(१) गतिवक्रभावानुन्मूलिताः फणिशिशो-
र्भवतापराधाः । इति ।

सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः । हंसेति अत्र^(२) लिखित-
मप्यनुष्टुभि बोध्यम् ।

(१००) हंसरुतं स्त्री गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ गकारौ च भवतिः^(३) तद्वंसरुतं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
अभ्यागामिशणिलक्ष्मी,^(४) मञ्जीरक्वणिततुल्यं ।
८ १६३२ (५.७)

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
तीरे राजति नदीनां, रस्यं हंसरुतमेतत्^(५) ॥

(१०१) हलमुखी नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारसकारा^(६) भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभ्यस्यता तु तरुणीति पुस्तकान्तरपाठः । अभ्यस्यतां तु तरुणीति ख० ।

२ इदमत्रेति ख०, ग० च । हंसरुतवृत्तस्याष्टाक्षरपादत्वादस्यानुष्टुभेव पाठ उचित
इति भावः ।

३ गकारद्वयञ्च भवतीति ख०, ग० च ।

४ अभ्यागामिशणिलक्ष्मीति ख०, ग० च ।

५ अनुष्टुप्पादघटकीभूताष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो हंसरुतेतिना-
म्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिस्थलस्यानुक्तत्वात् पादान्ते यतिर्बोद्ध्या ।

६ यस्य पादे रगणनगणमगणा इति ख० ।

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

गण्डयो, -रतिशयकृशं, यन्मुखं, प्रकटदशनम् ।

२ ८, १६, २२, ६४, १२८ (२४१)

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

आयतं, कलहनिरतं, तां स्त्रियं, त्यज हलमुखीं^(१) ॥

त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

पङ्क्तौ ।

(१^२) शुद्धविराण् मसौ जगौ ॥ १० ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा^(१) भवन्ति, तद्वृत्तं शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः सगणः जगणः गु० सगणः सगणः जगणः गु०

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

८ १६ ६४ २५६ (३४४)

सगणः सगणः जगणः गु० सगणः सगणः जगणः गु०

अस्मदंशपितामहो^(२) गुरु, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः^(४) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ उक्तनवाक्षरप्रसारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमो भेदो हलमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र प्रथमं पादस्य द्वितीये नवमे चाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । मुद्रित-ह्रन्दोमञ्जरीपुस्तके दृष्टव्यां मणिमध्य-भुजङ्गमङ्गतेति वृत्तद्वयमधिकमुक्तम् । मुद्रित-वृत्तरत्नाकरे तु तत्र भद्रिकेति एकं वृत्तमधिकम् । अमुद्रितवृत्तरत्नाकरे तु चेपकरूपेण पदप्रान्तत्रिन्यस्तपाठे भवति नसयाश्च गुर्वौ इति वृत्तमधिकमेकम् ।

२ यस्य पादे सगण-सगण-जगण-गकारा इति ख०, ग० च ।

३ अस्मद्वृद्धपितामह इति ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पुनातु व इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पङ्क्तिह्रन्दः पादषट्कीभूतानां

(९०४) पणवो स्त्री य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे सकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०

मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु-रितरा भाति ।

८, १६, ३२, ६४ (१२१)

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०

एव संसदि, विदुषां मध्ये, जल्पामो जय-पणवन्धत्वात्^(१)॥

अत्र च^(२) पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।

(९०५) रुक्मवती स्त्री स्र्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार^(१)-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।

दशाक्षराणां प्रक्षारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रभेदा जादन्ते, तत्र पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमो भेदः शुद्धविराडितिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्त्तव्या ।

१ उक्तदशाक्षरप्रक्षारस्यैकविंशत्यधिकशततमो भेदः पणवनाम्ना व्यवहृतः । अमुद्रितसटीकवृत्तरत्नाकरकारे तु स्त्री ज्गौ चेति पणवनासकमिति पणवल्लक्षणमुक्तं । तच्च सूत्रकारविरुद्धम् । अत एव वृत्तरत्नाकरटीकाकृतोक्तम्, 'वस्तुतस्तु जगणस्थाने यगण उचितः'-इति । अत्र पादस्य पञ्चमे दशमे चाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । भातौत्यत्र तोत्यस्य गन्ते इति गुरुवातिदेशः ।

२ अत्रेति ग० ।

३ भगणमगणमगणेति ग० ।

भगणः सगणः सगणः गु० भगणः सगणः सगणः गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या ऊर्ध्वगरेखा^(१) ।

२ ४ ६४, १२८ (१८८)

भगणः सगणः सगणः गु० भगणः सगणः सगणः गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च^(२) ॥

पादान्ते यतिः ।

(२०६) मयूरसारिणी जौं गौं ॥ १३ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च^(३), तद्वृत्तं मयूर-
सारिणी नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगमुक्तचित्ता^(४) ।

२ ८ ३२ १२८ (१७१)

१ ऊर्ध्वं सुरखेति क, चिह्नितादर्शपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः । भमयोः परतः
सगणस्थाने रगणागमनात् ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य नवनवत्यधिकशततमो भेदो रुक्मवतीतिनाम्ना ख्यातः ।
अथ पादान्ते यतिः । बन्धोन्मज्ज्यादावस्य भेदस्य रूपवतोचम्पकमालेति नामद्वयं
पाठान्तरत्वेनोपन्यस्तम् ।

३ रेफगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । रगणजगणौ रगण-
गकारौ च भवत इति ग० ।

४ भुजङ्गभोगमुक्तचित्तेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । भुजङ्गभोगमुक्तचेता इति,
म० ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसाः^(१)तां मयूरसारिणीं विजह्यात्^(२)॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२०७) मत्ता स्मौ सगौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, ^(२) तद्वृत्तं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयैः, -गीतक्रीडा, -सुरतविशेषैः ।

१६, २२, ६४, १२८ (२४१)

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

वासागारे, कृतसुरतानां, ^(४) मत्ता नारी, रमयति चेतः^(५)॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

१ सन्नताङ्गीति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकसप्तत्यधिकशततमो भेदो मयूरसारिणीतिनाम्ना ख्यातः ।
अत्र पादान्ते यतिर्भवति ।

३ मगणभगणसगणगकारा इति ग० ।

४ कृतसुकृतानामिति ग० ।

५ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमो भेदो मत्तेतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थे दशमेऽक्षरे च यतिः ।

(१०८) उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदीधितिः ।

४ ८ ३२, ६४ २५६ (३६५)

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

लक्ष्मी, -रिव दानवसदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता^(२) ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

त्रिष्टुभिः ।

(१०९) इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च^(३), तद्वृत्तमिन्द्रवज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ तगणजगणौ जगणगकारौ चेति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य पञ्चषष्ट्यात्यधिकविंशततमो भेद उपस्थितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य द्वितीये दशमेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

पङ्क्तावेतद्गुन्याहुक्तं नरजगैर्भवेन्मनोरमेति वृत्तं वृत्तरत्नाकरस्यम् । वृत्तरत्नाकर परपरिशिष्टे तु “दीपकमाला भौ मता ज्गौ । ज्ञेया हंसौ सभनगयुता ।” इति वृत्तद्वयमुक्तम् । इन्द्रोमञ्जर्यान्तु तत्र त्वरितगतिश्च नजनगैः । नरजगैर्भवेन् मनोरमा । इति वृत्तद्वयमस्ति ।

३ तगणौ जकारो गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवतीति ख० । त्रिष्टुभिः प्रथमं मूले, ‘एकरूपं सौ ज्गौ ग्’ इति सूत्रमस्ति ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

यस्यां त्रिषट्सप्तममक्षरं स्याद्,
४ २२, ६४, २५६ (२५७)

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

ह्रस्वं सुजङ्घे नवमञ्च तदत् ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते,

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः^(१) ॥

अपिच ।

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके,
द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,
व्याजीवयद्यः सततं नमस्ते ॥

तथा ।

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,^(२)

मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।

१ विष्टुप्छन्दःपादघटकौभूतानामेकादशाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र सप्तपञ्चाशदधिकविंशततमो भेद इन्द्रवज्रं नेनास्मा प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

२ व्रतिनां विरुद्धमिति ख०, ग० च ।

तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,

क्षौणीधरस्येव^(१) भवत्यवश्यम् ॥

पादान्ते यतिः ।

(१०) उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च,^(२) तद्वृत्तमुपेन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,

१ ४ २२, ६४ २५, ६६ (३५८)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

नमन्ति लक्ष्मोस्तनलखनेऽपि ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

उपेन्द्रवज्राधिकर्ककेशत्वं

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ क्षौणीधरस्येव त ख० ग० च ।

२ जगणतगणो जगणो गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ
गकारश्चेति आदर्शपुस्तकपाठस्तु भूविविद्धः । उपेन्द्रावज्रालक्षणे तगणद्वयस्या-
नुक्तत्वात् ।

३ उक्तैकादशचरप्रलारस्याष्टपञ्चाशदधिकविंशततमो भेद उपेन्द्राज्जति नाम्ना

(१२१) आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह ।
तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदोपजातयः प्रस्तारवचनात्^(१)
चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

ख्यातः । अथ पादान्तेयतिर्ज्ञेया । लेखनेपि इत्यत्र 'पि' इत्यस्य गन्ते इति
गुरुत्वातिदेशः ।

१ प्रस्तारवशादिति ख०, ग० च । पुस्तकान्तरपाठश्च । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे चतुरक्ष-
रस्थानीयलघुगुरुबोधकसरलवक्ररेखास्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे षोडशभेदा
जायन्ते । तथा चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्यक्षरचतुष्कप्रस्तारे उपजातिवृत्तद्वयाद्याक्षर-
स्वरूपलघुगुरुस्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेपि षोडशैव भेदा जायन्ते । यस्याद्योवर्णा
गुरुः स गुरुस्थानीयः, यस्याद्यो लघुः, स घुस्थानीयः, सर्वत्रोपजातिप्रस्तारे बोध्यः । एत
द्विधमेनात्र गुरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीय उकारो बोध्यः । यथा गुरोर्वक्ररेखाया
अधस्ताल्लघोः सरलरेखां संस्थाप्योपरिस्थवक्त्रे परखाश्च संस्थाप्य ऊने गुरुं च दत्त्वा
सर्वगुर्वादिसर्वलघून्तः प्रस्तारः क्रियते । तथावापि चतुर्गुरुस्थानीयानां चतुर्णामि-
कारणां मध्ये प्रथमेकारादधस्ताल्लघुस्थानीयमुकारं विन्यस्य द्वितीयादित्विपर्णातुपरि
स्थानेव संस्थाप्य ऊने इकारं स्थापयेत् । यावच्छेषपङ्क्तावुकारचतुष्टयमायाति । अथ
चतुरिकारात्मकः प्रथमो भेदः शुद्धेन्द्रवज्राख्यः, षोडशयतुर्कारात्मको भेदः शुद्धोपेन्द्र-
वज्राख्यो बोध्यः । शेषा मध्यस्थान्यतुर्दशभेदा एतयोरेकद्वयादिपादमित्राभावादुप-
जातयस्तो भवन्ति । तासां चतुर्शोपजातीनां चतुर्दशनामानि पिङ्गलेनोक्तानि, यथा,
यस्याः प्रथमः पाद उपेन्द्रवज्राया द्वितीयायाः शेषा इन्द्रवज्रायाः सोपजातिः कौर्त्ति-
नाम्नी प्रथमेय (उ०६६६) । द्वितीयोपजातिरियं (इ०६६६) वाणोनाम्नी । तृतीयं
(उ०६६६) मालानाम्नी । चतुर्थीयं (इ०६६६) शालानाम्नी । पञ्चमीयं (उ०६६६) हंसो-
नाम्नी । षष्ठीयं (इ०६६६) मायानाम्नी । सप्तमीयं (उ०६६६) जायानाम्नी । अष्टमीयं
(इ०६६६) बालानाम्नी । नवमीयं (उ०६६६) आर्द्रानाम्नी । दशमीयं (इ०६६६) भद्रा-
नाम्नी । । एकादशीयं (उ०६६६) रामानाम्नी । त्रयोदशीयं उ०६६६ ऋद्दिनाम्नी ।
चतुर्दशीयं (इ०६६६) बुद्दिनाम्नी उपजातिर्ज्ञातया । उत्तरत्वाकरटीकायामप्येतदेव

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

विवरणमुपन्यस्तम् । अद्यापि सुखबोधार्थमिकारोकाराभ्यामुपजातिप्रसारो लिख्यते यथा,

इ इ इ इ	इ इ इ उ	एवं वंशस्थेन्द्रवंशयोरेतादृशेतरयोः उपजातिप्रसारेषु चतु
उ इ इ इ	उ इ इ उ	र्दशभेदा जायन्ते । अत्रोकारवकाराभ्यां पूर्ववत् प्रसारः
इ उ इ इ	इ उ इ उ	कर्त्तव्यः । अत्र गुरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीयो वकारः ।
उ उ इ इ	उ उ इ उ	एवमन्यत्राप्यग्रेषु । यथा समाक्षरपादवृत्तद्वयमित्रणे उप-
इ इ उ इ	इ इ उ उ	जातिर्भवति तथाविषमाक्षरपादवृत्तद्वयतयादिमित्रणेषुप-
उ इ उ इ	उ इ उ उ	जातिर्भवति । तत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्राभिमित्रतोपजातेरुदाह-
इ उ उ इ	इ उ उ उ	रणं वाल्मीयकरामायणे सुन्दरकाण्डे यथा, “नमोस्तुवा-
उ उ उ इ	उ उ उ उ	चस्पतये सचक्रिणे स्वयम्भुवे चापि ऊताशनाय । अनेन

चोक्तं यदिदं समाग्रतो वनौकसान्तश्च तथास्तु नान्यथा” इति । अत्र स्वयम्भुवे इति द्वितीयपाद उपेन्द्रवज्राया अन्ये त्रयः पादा वंशस्थस्य । इन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थमित्रिताया उपजातेरुदाहरणं भागवते दशमस्कन्धे यथा, “तावत् प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरे” इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावंशस्थमित्रिताया उपजातेरुदाहरणं प्रबोधचन्द्रोदये यथा “विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिः” इति । अत एव “समाक्षरजातिमित्रणमेवोपजातित्वं, द्वयोरेव जात्योर्भिमित्रणमेवोपजातित्वमिति च प्राचां मतमनादरणीयम्” इति हेत्तरत्नाकरटीकाकृतं तत्तम् । अत्रेदमवधेयम् । जातिद्वयमित्रणे पूर्वोक्तनियमेन प्रसारे क्रियमाणे चतुर्दशभेदा जायन्ते । प्रसारसिद्ध्यर्थं तत्रैकस्य नामाद्याक्षरस्य गुरुत्वकल्पना, अपरस्य लघुत्वकल्पना कार्या । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रणेतु नोक्तप्रसारविधिः प्रसज्यते । गुरुलघ्वोश्च द्विव्यक्तित्वात् द्विव्यक्तिकस्यल एव तत्प्रसक्तिः । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रणस्यलेतु पादसङ्ख्यास्थलाभिपिक्तानामेकद्विविचतुरङ्गविर्द्धिष्ठानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावंशस्थस्याद्याक्षराणां पादव्यत्यासविन्यासक्रमेण प्रसारे कृते

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय^(१) ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु^(२) द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवायः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा

प्रथमं चलारो भेदा जायन्ते, पुनस्तेषां पादविन्यासयत्ययसमये नामविशेषपौर्वापर्य-विन्यासक्रमभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । यथा,

पादाङ्कः	१ भेदः	२ भेदः	४ भेदः
१६०	उ०	उ०	६०
२६०	६०	व०	व०
३७०	६०	६०	उ०
४७०	व०	६०	६०

प्रथमद्वितीयौ पादौ इन्द्रवज्रायाः, तृतीयचतुर्थीवुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इत्येको भेदः । द्वितीय-तृतीयौ इन्द्रवज्रायाः प्रथमचतुर्थी उपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति द्वितीयो भेदः । तृतीयचतुर्थीविन्द्रवज्रायाः, प्रथमद्वितीयौवुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति तृतीयो भेदः । प्रथमचतुर्थीविन्द्रवज्रायाः, द्वितीय

द्वितीयौ वंशस्थोपेन्द्रवज्रायोः, इति चतुर्थो भेदः । ६०, उ०, व०, व० । उ०, ६०, व०, व० । व०, ६०, उ०, व० । व० व० ६०, उ० । व०, व०, उ०, ६०, इत्यादि । एवमग्रेष्वुहनीयम् । एवं सर्वतोपजातिस्थले ज्ञेयम् । उपजातीनां नामोल्लेखस्तु दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमुपलक्षणमात्रम् । सर्वा एता उपजातयोर्द्विसमविषमवृत्तान्तर्भूताः ।

१ व्यवहारलोके इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पुंरत्नपरीक्षणायामिति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पुनस्तत्परीक्षणायामिति ग० । द्वादशी रामानन्धुपजातिरियम् । (अतोपजातिरिति पद्यस्य २, ४, पादान्त पदद्वय पाठान्तरद्वयमेतत्) ।

२ कुमारसम्भवे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

शलिनीवातोर्मीपादयोः अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारिणोपजातयो ज्ञेयाः^(१) ॥

(२१२) दीधकं भौ भगौ ग् ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवतः, तद्दीधकं नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

दीधकमर्थविरोधकमुग्रं,^(२)

(४३८) २ ४ १६ ३२ १२८, २५६

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

स्वार्थपरं मतिहैनममात्यं,

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

मुञ्चति यो नृपतिः स सुखो स्यात्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दीग्धीति दीधकः । केनाप्युपायेन
राजानं दीग्धि ॥

१ प्रयोगानुसारिणोपजातयो दृष्ट्या इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रयोगात्
प्रसारिणोपजातयो दृष्ट्या इति ग० ।

२ दीधकमर्थविरोधकमुग्रमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्थोनचलारिंशदधिकचतुःशततमो भेदो दीधकेतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(११६) शालिनी स्तौ त्गौ ग् समुद्र ऋषयः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति^(१),
तद्वृत्तं शालिनी नाम । चतुर्धु सप्तसु यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,^(१)
(२८६) ६२ २५६

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
पौनश्चोणि, -र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
मध्ये क्षामा,^(२) पौवरोरुस्तनीया,

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
स्नाध्या भर्तुः, शालिनो कामिनी स्यात्,^(३) ॥
(२१४) वातोर्म्मी भौ त्गौ ग्^(४) ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च,^(६) तद्वृत्तं

१ मगणतगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

२ स्निग्धमुग्धायताक्षीति ग० । शस्त्री श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षीति ख० ।

३ मध्यक्षामेति ग० ।

४ कृत्तिकादशक्षरप्रसारस्थोनवत्यधिकद्विशततमो भेदः शालिनीतिनाम्ना ख्यातः ।

अत्र पादस्य चतुर्थ एकादशक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

५ त्गौ ग्दत्तैः खरा इति ख० । त्गौ ग् चेति ग० ।

६ मगणभगणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

वातोर्मी नाम^(१) । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०

यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
(३०५)   १६, २२   २५६

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०

स्याद्वा यस्याः-श्चपला^(२) चित्तवन्तिः ।

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०

या दीर्घाङ्गी, स्फुटशब्दाट्टहासा^(३)

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०

त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मीमाला^(४) ॥

वातोर्मीति “स्त्रियां कृदिकारदत्तिनः” इति ङीप् ॥

१ चकारो यत्यनुकर्षणार्थ इति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ वा यस्याः स्याच्चपलेति पुस्तकान्तरपाठः । या यस्याः स्याच्चपलेति ख०, ग० च ।

३ स्फोटशब्दाट्टहासा इति ग० ।

४ उक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य पञ्चाधिकविंशततमो भेदोवातोर्मीतिनामा प्रख्यातः ।

एतत् पादस्य चतुर्थे एकादशेक्षरे च यतिर्ज्ञेया । वातोर्मीशालिन्योर्भगणतगणस्थाने
एव किञ्चिद्भेदः । अत एवानयोर्मिश्रणात्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलघुभिभिन्न-
तायामिव लघुद्वयमविभिन्नतायामपि उपजातयो भवन्तीति तथा शालिनीत्यादि
मदता ग्रन्थकृता सिद्धान्तोक्तम् ।

(९१५) भ्रमर विलासिता भौ नौ ग् (१)॥ २२ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः स्युः (१) तद्
भ्रमरविलासिता (१) नाम वृत्तम् । सैव यतिः । तच्चोदा-
हरणम् ।

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

किन्ते वक्त्रं, चलदलकचितं,

१६, २९, ६४, १२८, २५६, ५, १२

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

किं वा पद्मं, भ्रमरविलासितम् ।

(१००६)

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

मगणः भगणः नगणः ल०गु०

प्रीति (४) कान्ते, परिसरसरसि (५) ॥

१ भ्रमरविलासितं समुद्र ऋषय इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठस्य । वृत्तरत्नाकरा-
दावपि भ्रमरविलासितमित्येवास्य नाम ।

२ मगणभगणनगणलकारगकारा भवन्तीति ग० ।

३ भ्रमरविलासितमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठस्य ।

४ भ्रान्तिमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठस्य ।

५ कृत्तौ कादशाक्षरप्रसारस्य नयाधिकसहस्रतमो भेदो भ्रमरविलासितेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकदशेक्षरे च यतिः । अत्र चतुर्थपादान्तस्य 'सि' इति वर्णस्य
गन्ते इति गुरुत्वादिदेशः ।

(२१६) रथोद्धता नौ लौ ग् ॥ २३ ॥

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (१) तद्वृत्तं
रथोद्धाता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

या करोति विविधैर्विटैः समं,
२ ८, १६, २२, १२८ ५१२

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

सङ्गतिं परगृहे रता च या ।
(६८६)

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

स्नानयत्युभयतोऽपि वान्धवान्,

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता (२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । रगण-
नगणरगणा लघुर्गुरिति ग० ।

२ ऊक्तेकादशाक्षरप्रहारस्यैकोनशताधिकषट्शतमो भेदो रथोद्धतेतिनाम्ना-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

(११७) स्वागता नौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा-गकारौ च, (१)तद्वृत्तं स्वागता
नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु०
आह्वं प्रविशतो यदि राज्ञः,
२ ८, १६, २२, १२८, २५६ (४४३)

रगणः नगणः भगणः गु०गु०
पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु०
प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

रगणः नगणः भगणः गु०गु०
स्वागता भवति तस्य जयश्रीः^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(११८) वृन्ता नौ सगौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं
वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन समुद्र ऋषय इत्यनु-
वृत्तते । तेन^(१) चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ रगणनगणौ भगणौ गकारौ च भवत इति ग० ।

२ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य विचत्वारिंशदधिकचतुःशतमो भेदः स्वागतेति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः ।

३ तदेवमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

द्विजगुरु-परिभवकारी यो, (१)

१, २, ४, ८, १६, ३२, ६४, १२८, (२५६)

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

नरपति, -रतिधनलुब्धात्मा ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ,

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

फलमिव, पवनहृतं वृन्तात् (२) ॥

(२१९) श्येनी जौ लौ ग॥ २६ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (२) तद्वृत्तं
श्येनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

क्रूरदृष्टिरायतायनासिका,

२ ८ ३२ १२८ ५१२ (६८३)

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

१ द्विजगुरुपरिभावो य इति ग० ।

२ कर्तृकादशान्तरप्रसारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमो भेदो वृत्तेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकादशेक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

३ रगणजगणौ रगणलकारौ गकारश्चेति ग० । रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च
भवतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

युद्धकाङ्क्षिणी सदामिषप्रिया,

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(१२१) विलासिनी औ ज्गौ ग्^(१) ॥ २७ ॥

यस्य पादे जकाररेफौ जकारगकारौ गकारश्च भवति,
तद्वृत्तं विलासिनी नाम । तद्विदाहरणम् ।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

विलासिनी विलोकितः स कामी,

१ ४ १६ ६४ २५६ (३४२)

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

१ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य चाशीत्यधिकषट्शततमो भेदः श्येनीतिनाम्ना वि-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्त्तव्या ।

२ सूत्रमिदं मूले नास्ति । मल्लम्भख०, ग०, चिन्तितपुस्तकयोश्च नैतद् दृश्यते ।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः,

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

यतात्मनश्चयोगिनोऽपि मत्तान्^(१) ॥

(१११) जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तिः । यदित जर्जमनुक्रमि-
ष्यामस्तज्जगतीत्येव^(१) वेदितव्यं । वक्ष्यति, तोटकं सः(३१) इति,
तज् जगतीपादस्य लक्षणं भवति^(२) ॥

१ कृत्तैकादशाक्षरप्रसारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरविंशततमो भेदो विलासिनीति
नाम्ना ख्यातः । अतुक्तस्थले पादान्ते यतिः क्रियतेऽतोच पादान्ते यतिर्विधा ।

विष्टुभि अव यानि वृत्तान्यतुक्तानि तानि वृत्तरत्नाकरोक्तानि यथा, श्री-सुमुखी-
भद्रिकोपस्थितोपचित्रा-नवसितामौक्तिकमाला-कुपुरुषजनिते-त्यष्टौ । वृत्तरत्नाकर-
परिष्टे तु विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः । सान्द्रपदं स्याद्भूतनगलैश्च । शिखण्डितमिदं
जसौ त्गौ गुरुयत् । इति वृत्तत्रयम् । तव वन्द्योमञ्जर्यां सुमुख्यानुकूलामोदनकेति
वृत्तत्रयमस्ति । अत्रेदमाशङ्कते । उपचित्रानवसिताकुपुरुषजनितेतिवृत्तत्रयं मल्लव्य-
सटीकवृत्तरत्नाकरग्रन्थे न लिखितमस्ति । श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिना परिशोधिते
मुद्रितवृत्तरत्नाकरग्रन्थे तु तद् दृश्यते । तदत्र सटीकवृत्तरत्नाकरस्य पुस्तके पाठसखलनस्य
मुद्रितपुस्तके पाठाधिकस्य निर्णयः पुस्तकबाड्यं विना न भवतीति विज्ञेयम् ।
अथ परिशिष्टोक्तसान्द्रपदवृत्तस्य वन्द्योमञ्जर्युक्ताया अवतुल्लयाच्च मिश्रणात्, पुनर्वृत्त-
रत्नाकरोक्तभद्रिकाया वृत्तायाच्च मिश्रणात् पूर्ववदुपजातयो बोधाः ।

२ अतुक्रमिष्यामो जगतीत्येवमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगत्यधिकारे तोटकं स इत्युक्ते नैकेन संगणनेन तोटकवृत्तं भवति, यावद्भिः

(२२२) वंशस्था जती जी ॥ २६ ॥

यस्य पादे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
वंशस्था नाम । ततोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विष्णुद्ववंशस्थमुदारचेष्टितं,

१ ४ ३२, ६४ २५६ १०२४ (१३८२)

जगणः तगणः जगणः रगणः

गणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विपत्तिमग्नय^(१)करावलम्बनं,

जगणः तगणः जगणः रगणः

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ^(२) ॥

पादान्ते यतिः ।

सगणैर्जगत्या द्वादशचरपादः पूर्यते तावतां सगणानामध्याहारोत्र क्रियते । अत एवैत-
ल्लक्षणं जगतीपादाचरसङ्ख्याज्ञापकं भवति इति भावः ।

१ विपत्तिमग्नस्येति ख, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जगतीकन्दःपादघट्टकीभूतानां द्वादशचराणां प्रसारनियमप्राप्ताः षण्णवत्ब-
धिकचतुःसहस्रभेदाः, तत्र त्रिंशतद्व्यंशैर्बधिकैकसहस्रतमो भेदो वंशस्था इति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया । वंशस्थमिति वृत्तरत्नाकरम् । वंशस्थविल-
मिति कन्दोमञ्जरी ।

(१२२) इन्द्रवंशा तौ औ ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ^(१) च^(२), तद्वृत्तमिन्द्रवंशा-
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-

४ ६२, ६४ २५६, १०२४ (१२८१)

तगणः तगणः जगणः रगणः

मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया^(३) ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः

तगणः तगणः जगणः रगणः

सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी^(४) ॥

पादान्ते^(५) यतिः ।

१ तगणौ जगणरगणाविति ग० ।

२ तकारौ जकाररेफौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पातकमर्थलिप्सयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य त्रिशतैकाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेद इन्द्रवंशा इति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा । वंशस्येन्द्रवंशयोः प्रथम एव गणे किञ्चिद्दा-
दनयोर्मिश्रणेपि उपजातयो भवन्तीति उक्तम् ।

५ अत्रापि पादान्ते यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१२४) द्रुतविलम्बितं न्भौ भौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

१ २ ४, १६, ३२, २५६, १२८, १०२४ (१४६४)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतविलम्बितखेलगतिनृपः,

नगणः भगणः भगणः रगणः

सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(१२५) तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते^(१)

१ सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते इति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुःशतः चतुषष्ट्यधिकैकसहस्रतमो । भेदो द्रुतविलम्बितनाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः क्रियते ।

२ जगत्या द्वादशाक्षरपादत्वाच्चतुर्भिः सगणैः पादः पूर्यते । अत एव यावच्छब्देन चतुःसङ्ख्या विवक्षिता भवतीति फलितार्थः । इममेवार्थं स्फुटीकुर्वता केनचित् अन्यकारेण “वद तोटकमभिसकारयुतम्” इति, केन वा “इह तोटकमभ्युधिसैः प्रथितम्” इति वा तोटकलक्षणं कृतम् ।

तावन्त एव पादेषु यत्र सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।

अमुना यमुनाजलकेलिकृता,
सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,
न ययौ नवयौवनभारवती^(१) ॥

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,
१ २ ८, १६, ३४, १२८, ५१२, १०२४ (१७५६)

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

उपधाभिरणुद्धमतिं सचिवं

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

नरनायकभीरुकमायुधिकम्^(२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ इदं तोटकोदाहरणं मङ्गल्ये ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति । पुनरस्मिन्
वृत्ते तोटकेति नामोल्लेखोऽपि नास्ति । अत एव नैतदुदाहरणमेतद्व्याख्याभूतमपि तु
प्रक्षिप्तमिति मे मतिः । भेदान्तराभावे उदाहरणद्वयविन्यासस्य वैयर्थ्यात् ।

२ नरनायकभीरुकमायुधिकमिति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तशतषट्
पञ्चाशदधिकैकसहस्रतमो भेदस्तोटकमिति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया ।

(२९६) पुटो^(१) नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ^(२) च भवततः, तद्वृत्तं पुटो नाम^(३) । अष्टभिश्चतुर्भिश्चयतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

नविचलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,

१ २ ४ ८, १६, ३२, (५७६) ५१२

नगणः नगणः मगणः यगणः

वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

अमृतपुट इवासी, पुण्यकर्म्म,

नगणः नगणः मगणः यगणः

भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः^(४) ॥

(२९७) जलोद्धतगतिज्झौ जसौ रसर्त्तवः ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तावेव तद्वृत्तं^(५) जलोद्धतगति-
नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ औपुट इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ मगणयगणौ इति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ औपुटो नामेति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तोदादशचरप्रसारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदः पुट इतिनाम्ना प्रसि-
द्धः । अत्र पादस्याष्टमे द्वादशेचरे च यतिर्बोधा ।

५ जगणमगणौ पुनर्जगणमगणौ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगणः सगणः जगणः सगणः

भनक्ति समरे, वह्ननपि रिपून्,

१ ४ ८, १६, ६४, २५६, ४१२, १०२४

जगणः सगणः जगणः सगणः

हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितवलः ।

(१८८६)

जगणः सगणः जगणः सगणः

जलोद्धतगति, यथैव मकर,-

जगणः सगणः जगणः सगणः

स्तरङ्गनिकर, करेण परितः^(१) ॥

(१९८) ततं नौ म्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारो मकाररेफौ च^(१), तद्वृत्तं ततं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः नगणः सगणः सगणः

कुरु करुणमियं गाढोत्कण्डिका,

१ २ ४ ८ १६, २२ (१०८८) १०२४

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्याष्टमपञ्चशोत्यधिकैकसद्वत्तमो भेदो जलोद्धतगतीति
नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य षष्ठे द्वादशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

२ नगणौ सगणरगणौ च इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः नगणः सगणः रगणः

यदुतनयचकोरी कामाधिका ।

नगणः नगणः सगणः रगणः

विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा,

नगणः सगणः सगणः रगणः

पिवतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा^(१) ॥

(१९९) कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनस्ताविव भवतः, तद्वृत्तं^(१) कुसुम-
विचित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः यगणः नगणः यगणः

विगलितद्वारा सकुसुममाला,

१ २ ४ ८ (९०६) ६४, १२८, २५६, ५१२

नगणः यगणः नगणः यगणः

सचरणलाक्षावलयसुलक्षा ।

नगणः यगणः नगणः यगणः

विरचितवेशं सुरतविशेषं,

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य अष्टाशोत्यधिकैकं सचरुतसभेदस्ततेति नाम्ना प्लुताः ।
अथ यतिनियमस्यल्लागुक्तात्वेन पादान्त एव यतिर्वाध्या । अथवा पुटवत्तवत् अष्टमे द्वाद-
शेचरे च यतिः ।

२ नमन्यमन्यौ पुनर्मनन्यमन्यौ तद्वृत्तमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः दगणः नगणः दगणः

कथयति शय्या कुसुमविचित्रा^(१) ॥

(१९०) चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ३७ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ॥
तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः नगणः ररणः रगणः

अतिसुरभिरभाजिपुष्पश्रिया,-

१ २ ४ ८ १६ २९ १२८ (१२१६) १०२४

नगणः नगणः रगणः रगणः

मतनुत रतयेव सन्तानकः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः

तरुणपरमृतस्वनं रागिणा,-

नगणः नगणः रगणः रगणः

मतनुत रतये वसन्तामकः^(२) ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो भेदः कुसुमविचित्रेति-
नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिविधेरनुक्तत्वात् पादान्ते यतिः । अथवा पठे द्वादशेक्षरे च
यतिर्विधा ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो भेदश्चञ्चलाक्षिकेति-
नाम्ना ख्यातः । अत्र यतेरनुक्तत्वात् पादान्ते यतिर्विधा । एतद्वृत्तनामप्रवेशाननु-
क्तगणत्वादत्र चञ्चलाक्षिकेति नाम न प्रविष्टम् । मनररघटिता तु मन्दाकिनीति

(२९१) भुजङ्ग प्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकारास्तद्वृत्तं^(१) भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
पुरः साधुवद्भाति^(२) मिथ्याविनीतः,
१ ८ ६४ (५८६) ५१२

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्^(३) ॥

कन्दोमञ्जरी । प्रमुदितवदनाभवेन्नौ च रौ इति उत्तरलाकरम् । “ततं नौ म्रौ” “कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ” ‘चञ्चलाक्षिका नौ रौ’ इति सूत्राणि मूलसूत्रेषु न पठितानि ।
मङ्गल्ये ख, चिह्नितपुस्तकेपि नैतेषां पाठो दृश्यते । मदीयग, चिह्नितपुस्तके तु ‘कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ’ इत्येकमेव सूत्रं पठितमस्ति ।

१ चत्वारो यगणा भवन्ति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ साधुवद्भाति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षडशीत्युत्तरपञ्चशततमो भेदो भुजङ्गप्रयातेतिनाम्ना
विख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः । अत्र यगणस्य चतुराष्टत्विक्, जगतीपादाक्षर-
सङ्ख्याबललभ्या । कथं लभ्यते, तत्प्रकारस्तु, तोटकं स इत्यत्र प्रदर्शितः । एवं
सग्विणी र इत्यत्रापि ज्ञेयम् । उत्तरलाकरादौ तु स्पष्टमेतत् ।

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(२३२) खग्विणी रः ॥ १५ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः सा^(१) खग्विणी नाम । तत्रोदा-
हरणम् ॥

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
यो रणे युद्धयते निर्भरं निर्भय-
२ १६(११७१) १२८ (१०२४)

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
स्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः ।

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः^(२) खग्विणी,

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
नूनमभ्येति सत्कीर्तिशुक्लांशुका^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ रगणाश्चत्वारस्तु इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीरलक्ष्मीर्यश इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्यैकशतैकसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः खग्विणीति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(१२५) प्रमिताक्षरा सृजौ सौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे सकारजकारौ सकारौ च^(१) भवतः, तद्वृत्तं प्रमिताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं,

१ २ ८ २२, ६४, १२८, ५१२, १०२४ (१७७२)

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती

सगणः जगणः सगणः सगणः

तव भारती हरति मे हृदयम्^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१२६) कान्तोत्पीड़ा भूमौ स्मौ ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च^(३), तद्वृत्तं कान्तोत्पीड़ा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

१ सगणजगणौ सगणौ चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तशतद्विसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रमिताक्षरेति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिबोद्धा ।

३ भगणमगणौ सगणमगणौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः   सगणः   सगणः   सगणः

कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्थोडा-

२ ४

६४, १२८ (१८६)

भगणः   सगणः   सगणः   सगणः

माप्तवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

भगणः   सगणः   सगणः   सगणः

सा लभते चेत्कामुकयोगं गाढं

भगणः   सगणः   सगणः   सगणः

दुःखविमुक्ता^(१) स्यात् परमानन्दाप्ता^(२) ॥

(२९७) वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय क्षयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे मकारौ यकारौ च^(३) भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी
नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

भगणः   सगणः   यगणः   यगणः

धन्यः पुण्यात्मा जायते कापि वंशे

(५७७)

६४,

५१२

भगणः   सगणः   यगणः   यगणः

तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

१ दुःखविमुक्ता इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्यैकोनशताधिकैकशततमो भेदः कामोत्थोडितिनाम्ना
ख्यातः । अथ यतिस्थलविशेषादुक्तेः पादान्त एव यतिर्ज्ञेया ।

३ भगणौ यगणाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

मगणः मगणः यगणः यगणः

गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्येप्रवृत्ते

मगणः मगणः यगणः यगणः

शुद्धः श्रद्धादौ वैश्वदेवी भवेद्यः^(१) ॥

(१९८) वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामशराः^(१) ॥

यस्य पादे तकारयकारौ मकारयकारौ च, भवतस्तद्वृत्तं
वाहिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमौ भेदो वैश्वदेवीतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादस्य पञ्चमे एकादशे चाक्षरे यतिः कर्तव्या ।

२ मल्लभे ख०, चिह्नितपुस्तके सूत्रमिदं नास्ति ग, चिह्नितपुस्तके तु तत्पाठोऽस्ति ।
सप्तभिः पञ्चभिर्यतिनिधयस्य प्रदर्शितः । परन्तुस्योदहरणं क, चिह्निते आदर्शपुस्तके
ग, चिह्नितपुस्तकेपि नोक्तम् । केवलं तत्रोदाहरणमित्युक्तैव विरामः छतः । अतः
स्तुदोदाहरणं मया विरच्य प्रदत्तमत्र । तद्यथा,

तगणः मगणः मगणः यगणः

* पूर्णा यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,

४

(५१७)

५१२

तगणः मगणः मगणः यगणः

दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानां ।

तगणः मगणः मगणः यगणः

यद्वाहिनी सर्वाङ्गै, युक्ता प्रधर्ष्या,

तगणः मगणः मगणः यगणः

राज्ञोऽस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव ॥

(१८९) नवमालिनी ग्जौ भ्याविति ॥ १८ ॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकारा भवन्ति^(१) तद्वृत्तं नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः जगणः भगणः यगणः

धवल-यशोष्णुकेन, परिवीता,

नगणः जगणः भगणः यगणः

सकलजनानुराग-घु ह णा क्ता ।

१, २, ४, ८, ३२ १२८, २५६, ५१२, (८४४)

नगणः जगणः भगणः यगणः

दृढगुणवद्वकीर्त्ति, -कुसुमौघै,-

नगणः जगणः भगणः यगणः

स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मीः^(२) ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याम्नायः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तदशधिकपञ्चशततमो भेदो वाहिनीतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य सप्तमे द्वादशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या । सदैवेत्यत्र वकारस्य गन्ते इति गुरुत्वातिदेशः ।

१ नगणजगणौ भगणयगणौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकमवशततमो भेदो नवमालिनीति-नाम्ना ख्यातः । नवमालिकेति उत्तरत्वाकरम् । अत्र पादस्य अष्टमे द्वादशे चाक्षरे यतिः कर्त्तव्या ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—०००००—

इदानीमतिजगतीशर्कर्यतिशर्कर्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृति-
श्चेति सप्त अतिछन्दांसि^(१) एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोद्-
गीयन्ते^(२) । तत्रातिजगत्याम् ।

(२४०) प्रहर्षिणी^(३) स्त्री औ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकारा^(४) भवन्ति, तत्
प्रहर्षिणी^(५) नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
उत्तुङ्ग, -स्तन क ल श द यो न्न ता ज्ञौ, ८, १६, ३२, ६४, २५६, १०२४ (१४०१)				

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
लोलाक्षी, विपुलनितम्बशालिनी च ।				

१ चतुर्थाध्याये द्वितीयं द्वितीयमतित इत्यवोक्तानामिति शेषः । अथ शर्करीत्यत्र
शक्करी शक्करीति च पाठद्वयं ज्ञेयम् ।

२ क्रमेणो दाह्रियन्त इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३, ५, प्रहर्षिणीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ मगणनगणौ जगणरगणगकारा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०

विम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०

सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति^(१) ॥

(२४१) रुचिरा ज्भौ स्रजौ ग् चतुर्नवकौ^(२) ॥ २ ॥

ग्रस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च,^(३) तद्वृत्तं रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

मृगत्वचा, रुचि र त रा म्बर क्रि यः,^(४)

१ ४ १६, २२, ६४, १२८, ५१२ २०४८ (२८०६)

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लवः ।

१ भवतु मनःप्रहर्षणी न इति ख० । भवतु मनःप्रहर्षणी ते इति ग० । भवति मनःप्रहर्षिणी न इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अतिजगतीरुन्दसः पादघटकीभूतानां त्रयोदशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकशत-
दिनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रहर्षि-
णीतिनाम्ना ख्यातः ।

२ समुद्रनवकाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगणभगणौ सगणजगणौ गच्छेति ख० । जगणभगणौ सगणजगणौ गुरुश्चेति ग० ।

४ कनरुचिराम्बरक्रिय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगणः भगणः मगणः जगणः गु०

ललाटद्वग्, दहनद्वणीकृतस्मरः,

जगणः भगणः मगणः जगणः गु०

पुनातु वः, शिशुशशिखरः शिवः^(१) ॥

(१४९) मत्तमयूरं^(२) म्त्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३॥

यस्य पादे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं
मत्तमयूरं नाम^(३) । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः तगणः यगणः मगणः गु०

व्यूढोरस्कः, सिंद्दसमानान त म ध्यः^(४)
(१६२२) ३२, ६४, ५१२, १०२४

मगणः तगणः यगणः मगणः गु०

पौनस्कन्धो, मांसलहस्तायतवाङ्गः^(५) ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रकारस्य अष्टशतपञ्चदशसहस्रतमो भेदो रुचिरेति नाम्ना
ख्यातः । अतिरुचिरेति वृत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेऽक्षरे च यतिः
कर्त्तव्या ।

२ मत्तमयूरेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणतगणयगणमगणगकारा भवन्ति, तन्मत्तमयूरा नामेति ख०, ग०, पुस्तका-
न्तरपाठश्च ।

४ सिंद्दसमानाननवृत्तिरिति ख०, ग० च । सिंद्दसमानाननवृत्तिरिति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

५ सिन्धुरहस्तायतवाङ्गरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

कम्बुग्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः^(१) ॥

(२४२) गौरी नौ न्सौ ग्^(२) ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारश्चयं सकारो गकारश्च, सा गौरी^(३) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

सकलभुव नज ग ण न त पा दा,

१ २ ४ ८, १६, ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४ (२०४८)

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

निजपदभजनशमितविषादा ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रसारस्य षट्शतव्यस्ति शदधिकैकपञ्चसतमो भेदो मत्तमय-
रेतिनाम्ना विख्यातः । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेक्षरे च यतिर्बोध्या ।

२ मूलमूलपाठे नेदं मूलं पठितम् ।

३ नगणौ नगणसगणौ मुख्ये तद् न गौरीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

विजितसरसिरुह नयनपद्मा

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

भरतु सकलमिह भवति गौरी^(१) ॥

शर्कय्याम्^(२) ॥

१ जगति गौरीति पुस्तकान्तरपाठः । ख० ग०, पुस्तके तु नेदमुदाहरणमस्ति । उक्त-
त्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्याष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो गौरीतिनाम्ना ख्यातः ।

अतिजगत्यामव ग्रन्थे यानि वृत्तान्युक्तानि तेषां मध्ये मुद्रितवृत्तरताकरग्रन्थे गौरी
नास्ति, ततोधिकं क्षमामञ्जुभाषिणीति वृत्तद्वयमस्ति । सटीकामुद्रितवृत्तरत्नाकरे तु
क्षमाचन्द्रिकामञ्जुभाषिणीचञ्चलीकावलीति वृत्तचतुष्टयमस्ति । तद्यथा, तुरगरसयति-
नौ जतौ गः क्षमा । सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी । ननतरगुरुभिस्यन्द्रिकाश्ल-
षडभिः । यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली ग इति । मुद्रितकन्दोमञ्जुधान्तु ननततगुरु-
भिस्यन्द्रिकाश्चतुर्भिरिति चन्द्रिकालक्षणमस्ति । अस्या उत्पलिनीति नामान्तरमप्यत्रै-
वोक्तम् । पुनरत्रैव जगत्यामेतद्ग्रन्थे तुक्तानि यानि वृत्तानि सन्ति, तानि यथा,
नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी । सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता । सजसाः सगौ च
कथितः कलहंसः । भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ ग इति । अत्र प्रबोधिता-
मञ्जुभाषिणीर्नामान्तरं लक्षणन्ते कमेव । मञ्जुभाषिण्याः सुनन्दिनीति कलहंसस्य
च सिंहनाद इति नामान्तरमप्यत्रैवोक्तम् । परिशिष्टे नन्दिनीति कलहंस-
नामान्तरं । इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तैरिति तल्लक्षणम् । परिशिष्टे जगत्या-
मेभ्योऽधिकानि वृत्तान्युक्तानि । तानि यथा, नसरयुगसैर्गुरुलोकैः । इदं
कन्दुकं यव येभ्यश्चतुर्भ्यो गः । उपस्थितमिदं जसौ तौ यदि गुरुः स्यात् । षट्पुनि-
यति विद्युन्ननौ तौ गुरुः । जसौ सजौ गौ भवति मञ्जुहासिनी । कुटजगतिर्नजौ
पञ्चतुं भौ गुरुः, इति । परिशिष्टोक्ते कन्दुकवृत्तेन सह भुजङ्गप्रयातस्य मिश्रणात्
पूर्ववदुपजातयो बोध्याः । मुद्रितामुद्रितवृत्तरत्नाकरयोः क्षमालक्षणे वैलक्षण्यमस्ति ।

२ शर्कय्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२४४) असम्बाधा म्त्तौ न्त्तौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे मकारतकारौ नकारमकारौ^(१) गकारौ च भवतः,
तद्दत्तमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
भङ्त्कादुर्गाणि, द्रु म व न म खि लं छि त्वा,
(२०१७) २२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगवलं हत्वा ।

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
सव्वाव्नीनाथः, स जयति नपतिर्मुञ्जः^(१) ॥

१ मगणतगणनगणसगणा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करीत्युक्तत्वाच्छर्करीपादघटकौभूतानि चतुर्दशाक्षराण्ये-
वोपलभ्यन्ते । तेषां वर्णप्रस्तारे क्रियमाणे त्रिशतचतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा
भवन्ति । तत्र सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो भेदोऽसम्बाधेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य पञ्चमे नवमेक्षरे च यतिः कर्तव्या । इन्दोमञ्जरीं तस्या मो गो गो नौ मः
शरनवभिरसम्बाधा"-इति विभिन्नलक्षणमस्ति ।

(२४५) अपराजिता नौ सौ ल्गौ स्वर ऋषयः^(१) ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफसंकारलकारगकाराश्च,^(२) तद्वृत्त-
मपराजिता^(३) नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगणः	नगणः	रगणः	सगणः	ल०गु०
फणिपति व लं यं, ज टा म् कु टो ज्व लं,				
१, २, ४, ८, १६, ३२,	१२८,	५१२, १०२४, (५८२४) ४०९६		

नगणः	नगणः	रगणः	सगणः	ल०गु०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम् ।				

नगणः	नगणः	रगणः	सगणः	ल०गु०
स्मरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं.				

नगणः	नगणः	रगणः	सगणः	ल०गु०
भवति तव तनुः, परैरपराजिता^(४) ॥				

१ स्वरर्षय इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ रगणसगणलकारगकाराश्चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तदपराजितेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तदुर्जगत्यपराजितेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्ता-
रस्याष्टशतचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो भेदोऽपराजितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य सप्तमे चतुर्दशेचाक्षरे यतिर्बोद्धा ।

(१४६) प्रहरणकलिता नौ भनौ त्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ भकारनकारलकारगकाराश्च तद्वृत्त^(१)
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

सुरमुनि म नु जै-रू प चि त च र णां

१,२,४,८, १६. ३२,(८१२८)१०८,१५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

रिपुभयचकित-त्रिभुवनशरणम्^(२)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

प्रणमत महिषा-सुरतनुकुपितां,^(३)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम्^(४) ॥

१ नगणौ भगणनगणलकारगकाराश्च भवन्तीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ त्रिभुवनशरणामिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ महिषासुरबधकुपितामिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्यैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो भेदः प्रहरणकलि-
तेतिनाम्ना पठ्यतः । प्रहरणकलिकेति इन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरोक्तपाठः । अत्रापि
पादस्य सप्तमे चतुर्दशे चरे यतिर्ज्ञेया ।

(२४७) वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ^(१) गकारौ च, तद्वृत्तं^(२)
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
उद्धर्षणी^(३) ज न द शां स्त न भा र गु र्वी,					
४	१६, ६२, ६४,	२५६, ५१२,	२०४८, (२८३३)		

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
नीलोत्पलद्युतिमलिम्लुचलोचना च ।					

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
सिंहोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,					

तगणः	भगणः	जगणः	जगणः	गु०	गु०
कान्ता वसन्ततिलका नृपवत्सभाऽसौ^(४) ॥					

पादान्ते यतिः ।

१ तगणभगणौ जगणाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उद्धर्षिणीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्य नवशतवयस्त्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो वसन्ततिलकेति नाम्ना ख्यातः । वसन्ततिलकमिति बन्धोमञ्जरी । अथ यतिस्थलस्याङ्गत्वात् पादान्ते यतिः कर्त्तव्या । लोचना चेत्यत्र चकारस्य गन्ते इति गुरुत्वं बोध्यम् ।

(१४८) सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ८ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^(१) सिंहो-
न्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१४९) उद्धर्षणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते उर्ध्वणी नाम ।
पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अतिशर्कर्याम् ।

१ काश्यपमते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । काश्यपस्य मते इति ग० ।

काश्यपेनाचार्येण वसन्ततिलका सिंहोन्नततिनाम्ना व्यवह्रियते । सिंहोन्नतेति
इन्दोमञ्जरी । सैतवेनाचार्येणैव वसन्ततिलका उद्धर्षणीतिनाम्ना व्यवह्रियते ।
अतएव वसन्ततिलकाया एकस्मिन्नेवोदाहरणे सिंहोन्नतोद्धर्षणीवसन्ततिलकेति त्रीणि
नामानि निवेशितानि सन्ति । मङ्गलमटोकवृत्तरत्नाकरे तु काश्यपमते सिंहोन्नत-
मिति नाम स्थापितं । पुनरत्रैव रामेण मेयमुदिता मधुमाधवीति सूत्रान्तरमस्ति ।
अत्र वृत्तरत्नाकररटोकायां 'शोभावतोत्यन्ये' इत्युक्तम् । तथाहि वसन्ततिलकाया मता-
न्तरलब्धानि सिंहोन्नतोद्धर्षणीमधुमाधवीशोभावतीति चत्वारि नामानि भवन्ति ।
शर्कर्यामत्र ग्रन्थे यानि वृत्तान्युक्तानि, ततोधिकं मुद्रितवृत्तरत्नाकर एतद् वृत्तद्वय-
मस्ति । तद्यथा, इन्दुवदना भजननैः सगुरुयुग्मैः । द्विःसप्तच्छिदलोला मसौ
भौ गौ चरणे चेदिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्यान् एतद् वृत्तद्वयमधिकमस्ति । तद्यथा,
मात्तो नो नो गौ यदि गदिता वासन्तोधम् । खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी
गौ इति । वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे तु एतदतिरिक्तान्यपि वृत्तान्युक्तानि, तानि यथा,
ननतजगुरुगैः सप्रयतिर्नदौ स्यात् । लक्ष्मीरन्ध्रविरामा मसौ तनगुरुयुग्मम् ।
विननगगिति वसुधति सुपवित्रम् । मध्यक्षामा युगदश्विरमा भौ न्यौ गौ । नज-
भजला गुरुध भवति प्रमदा । मजमा यद्यौ गिति शरप्रदैर्मञ्जरो । नजमजगैर्गुरुध

(२५०) चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराश्चत्वारः^(१) सकारश्च, तच्चन्द्रावर्त्ता नाम^(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
पटुजव प व न-च लि त ज ल ल ह री.
१,२,४,८,१६,३२,६४,१२८,२५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६,८१९२ १६३८४

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
तरलितविहग, निचयरवमुखरम्^(३) ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विकसितकमल, सुरभिष्णुचि सलिलं,

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विचरति पथिक, मनसि शरदि सरः^(४) ॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

वसुषट् कुमारो । नरनरैर्लङ्गौ च रचितं सुकेसरम् । श्नौ न्यौ लङ्गौ चेदिह भवति
च चन्द्रौरसः । वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् । चक्रपदमिह
भननलगुरुभिः, इति । सुद्वितच्छन्दोमञ्जर्यान्तु, मतनमगगघटितं वासन्तीलक्षणमस्ति ।
अन्यदातिजगत्यधिकारे पठितया मञ्जुभाषिण्या सह शर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तया
मञ्जर्या मिश्रणाद्विषमाक्षरधर्मिकाः पूर्ववदुपजातयो बोध्याः ।

१ नगणाश्चत्वार इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तद्दृत्तं चन्द्रावर्त्ता नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विहगनिवहरवमुखरमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ षष्ठ्यक्षरमितिशर्करीत्युक्तत्वादतिशर्कर्याः पञ्चदशाक्षरः पाद उपलभ्यते । तस्य

(२५१) मालर्त्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे^(१) यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

नवविकसित,-कुवलयदलनयने,
निशमय नव,-जलधरमिह गगणे ।
अपनय रूप,-मुपसर मम सचिवं,
यदिरतिसुख,-मभिलषसि वज्रविधम्^(२) ॥

(२५२) मणिगुणनिकरो वस्त्रुषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

वर्णप्रसारनियमेन प्रसारे कृते सप्तशताष्टषष्टाधिकद्वाविंशत्सहस्रभेदा जायन्ते । तत्र त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रतमो भेदश्चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना ख्यातः । अत्रैक-गुरुके पादे चन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेष्टुमशक्यमिति न प्रवेशितम् । अतएव उत्तरलाक-रादावस्थाः शशिकलेति नाम स्थापितम् ।

१ षष्ठे वर्णे नवमे चेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र चन्द्रावर्त्तालक्षणं समस्तं वर्त्तते । परन्तु च प्रथमं पादस्य षष्ठे ततो नवमे च वर्णं यतिर्भवतीति विशेषः । एतेन गणभेदव्यतिभेदेऽपि नामभेदो भवतीति सूचितम् । मालेतिनाम्नः द्विगुर्वक्षरवत्त्वेनैकगुरुकैतदुदाहरणपादे प्रवेष्टुमशक्यत्वात् तत् प्रवेशितमत्र । अतएवास्या अन्यग्रन्थकर्तृभिः खगिति नामान्तरं स्थापितम् । एवं मणिगुणनिकरेऽपि चन्द्रावर्त्तालक्षणं समस्तं वर्त्तते, परन्तु च पादस्य प्रथमसहस्रे ततः सप्तमेक्षरे यतिर्भवतीति विशेषः । यतिभेदेन नामभेदोऽपि ज्ञातव्यः ।

कथमपि निपतित, मतिमहति पदे,
 नरमनुमरसि न, फलमनुपचितम् ।
 अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहतः,
 स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥
 (१५९) मालिनी नौ म्यौ य्^(१) ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ यकारश्च भवति, तद्वृत्त^(१)
 मालिनी नाम, यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

अतिविपुलललाटं, पीवरोरः कपाटं,

१ २ ४ ८, १६, ३२ (४६०२) ५१२ ४८६

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

पुरुषमशनिलेखा, लक्षणं वीरलक्ष्मी,

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

रतिसुरभियशोभि, मालिनी चाभ्युपैति^(४) ॥

अष्टौ ।

१ म्यौ य् चेति ख० । म्यौ य् च वस्तुषय इति ग० ।

२ पादे नगणौ मगणौ यगणौ च तद्वृत्तमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पूर्वैव यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ बाभ्युपैतीति ख० ग० च । उक्तपञ्चदशान्तरप्रसारस्य षट्शतद्विंशत्यन्तरचतुः-

(२५४) ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ नगौ स्वरनवकौ ॥१४॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकारास्त्रयो गकारश्च तद्वृत्तः^(१)
 ऋषभगजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥ ततोदा-
 हरणम् ।

भगणः	रगणः	नगणः	नगणः	नगणः	गु०
आयतबाहुदण्ड, - मु प चि त पृ थु ह द यं,					
२४	१६	६४	१२८	२५६	५१२
१०२४	२५८	४०९६	८१९२	१६३८४	३२७२२७
भगणः	रगणः	नगणः	नगणः	नगणः	गु०

पीनकटिप्रदेश, - ऋषभगजविलसितम् ।

सद्वृत्तमो भेदो मालिनोति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादस्य अष्टमे पञ्चदशेचरे च यतिर्बोधा ।

अतिशर्कर्यामत्र यानि वृत्तान्युक्तानि मुद्रितवृत्तरत्नाकरे ततोधिकमेतानि वृत्तानि सन्ति, तानि यथा, भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् । सजना नयौ शरदश-
 यतिरियमेला । स्रौ स्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा इति । एतत्परिशिष्टे तु
 प्रभद्रकस्य सुखेलकमिति नाम स्थापितम् । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम इतोधिकान्ये-
 तानि वृत्तानि सन्ति, तानि यथा, एकन्यून्यौ वियुक्तालापादौ चेन्नौलाखेलः । विपिन-
 तिलकं नसनरेफुग्मैर्भवेत् । तूष्णं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् । चित्रा नाम
 छन्दश्चिवश्चेत् वयो मा थकारौ इति । वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लीलाखेलस्य कामक्रीडेति
 नाम स्थापितम् । इतोप्यधिकानि वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे उक्तानि वृत्तानि यथा,
 ननतभरकृताष्टस्वरैरुपमालिनो । ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत् । विपि-
 नतिलकं नसनरेफुग्मैर्भवेत् । कथयन्ति मानससहस्रनाम सजौ जभर् । सगणैः
 शिववक्रमितैर्गदिता नलिनो । शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च । रन्द्रकान्ताभिधा
 रौ मः सौ विरामः खराष्टाविति । अत्र तोटकनलिन्योर्मिश्रणाद्विषमालारधर्मिकाः
 पूर्ववदुपजातयो बोधाः ।

१ भगणरगणौ नगणाख्यो गकारश्च भवति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः रगणः नगणः नगणः गु०

वैरमुदारसत्व-मतिशयगुणरसिकं,

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

श्रीरतिचञ्चलापि, न परिहरति पुरुषम्^(१) ॥

अत्यष्टौ ।

१ चतुःषष्ट्यक्षरमष्टित्युक्तत्वेनाष्टे षोडशाक्षरः पादो भवति । तस्य वर्णप्रसार-
नियमेन प्रक्षारे कृते पूर्वगुर्वादि सर्वलघुन्ताः पञ्चशतपट्विंशदधिकपञ्चषष्टिसहस्र
भेदा जायन्ते । तत्र सप्रशतसप्तविंशदधिकद्वाविंशत्पञ्चशतसो भेद ऋषभगज-
विलसितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य सप्रमे षोडशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।
गजतुरगविलसितमित्यन्यत्र नामान्तरमस्य ।

अष्टावत्र यच्छन्दः कथितं ततोधिकं मुद्रितवृत्तरत्नाकरे वृत्तमेकमुक्तम्,
तद्यथा, नजभजरैः सदा भवते वाणिनी गद्युक्तरिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्यान्त-
तदधिकानि वृत्तान्युक्तानि यथा, चित्रमञ्जमौरितं समानिकापदद्वयं तु ।
भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्याद्विह चकिता । भौ नो मौ गो मदनललिता
वेदेः षड्रुभिः । यमो नः खौ गद्य प्रवरललितं नाम वृत्तम् । द्विगुणितवसुलघुभि-
रचलधृतिरिह । गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा, इति । वृत्तरत्नाकरपरिष्टे
तु भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदिह चकितेति चकितालक्षणं । इतोऽप्यधिकानि
वृत्तानि वृत्तरत्नाकरपरिष्टे प्रोक्तानि, यथा, चित्रमञ्जमौरितं रजौ रजौ रगौ च
वृत्तम् । जगौ जगौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् । सङ्कथिता भरौ नरनगाद्य धीरल-
लिता । पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तगुरुः । नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ।
यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्मायन्तद्रूपं नाम । वेदाङ्गैर्मदनललिता सो भो नमलसाः ।
भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् इति । लघुगुरुर्निरन्तरं यदा स पञ्च-
चामरम् । पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्तगुरुः । इति सूत्रद्वयं भक्त्यामुद्रित-
सटोकवृत्तरत्नाकरे अष्टाधिकारे मूल एव पठितम् । एतेषां मूलवदुद्दिष्टक्रियाह-
सारेण प्रसारभेदसङ्ख्यानिर्देशः करणीयः । अतिशर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन
सुखेलकवृत्तेन सह अष्टाधिकारे छन्दोमञ्जर्युक्तस्य गरुडरुतवृत्तस्य मिश्रणात् पूर्व-
वद्विषमाक्षरधर्मिका उपजातयो बोद्धव्याः ।

अचष्टौ ।

(२५५) हरिणो ण्सौ सौ सौ गृत्तुसमुद्रच्छपयः^(१) ॥१५॥

यस्य पादे नकारसकारमकाररेफाः सकारलकारगकाराश्च,^(१)
तद्वृत्तं हरिणो नाम । षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

कुवलयदल, श्यामा पीनो, न्नतस्तनशालिनी,
चकितहरिणौ, नेत्रच्छाया, -मलिम्लुचलोचना ।
मनमिजधनु, -ज्यानिर्घोषै, -रिव श्रुतिपेशलै,
मनसि ललना, लीलालापैः, -करोति ममोत्सवम् ॥
एतद्वृषभविलसितमित्यपरे ।

(२५६) पृथ्वी ज्सौ ज्सौ यौ ग् वसुनवकौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तौ यकारलकारगकाराश्च,
तद्वृत्तं पृथ्वी नाम^(१) । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

क्षताः समिति शत्रव, -स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,
कृतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिर्महानुत्सवः ।

१ रससमुद्रच्छपय इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नगणसगणसगणरगणसगणलकारगकाराश्चेति ख०, ग० च ।

नकारसकारमकाररकारसकारलकारगकाराश्च भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ जगणसगणौ पुनर्जगणसगणौ यगणलकारगकाराश्च तत् पृथ्वी नामेति ख०,
पुस्तकान्तरपाठश्च ।

त्वया कृतपरिग्रहे, तुद्दिनवीरसिंहासने (१)

नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता ॥

(१५०) वंशपत्रपतितं भौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा (१)
भवन्ति, तद्वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

अद्य कुरुष्व कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,
मित्र विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयसि तत् ।
जीवितमल्पकालकलना, लघुतरतरलं,
नश्यति वंशपत्रपतितं, हिमसलिलमिव ॥

(१५५) मन्दाक्रान्ता भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रतुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्य पादे मकारभकारनकारतकारतकारा (१) गकारौ च,
तन्मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

प्रत्यादिष्टः, समरगिरसः, कान्दिशं प्राप (२) नष्टं,
त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः ।

१ तुद्दिनवीरसिंहासने इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगणभगणनगणभगणनगणलकारगकाराश्च तदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ समणभगणनगणस्तगणाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ कान्दिशीभूयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

किं नाश्रौषीः, परिणतधियां, नीतियोग्योपदेशं^(१)
मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनी, वारिलक्ष्मीः क्षयाय ॥
(१५९) शिखरिणी य्मौ न्सौ भौ गृत्तुरुद्राः ॥ १८ ॥

यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारा-
स्तद्वृत्तं^(२) शिखरिणी नाम । षट्स्वेकादशसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

यशःशेषीभूते, हृदि गगननाथे^(३) गुणनिधौ,
प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।
इदानीमस्माकं, घनतरुलतां निर्जरवतीं,
तपस्तप्तुं चेतो, भजति गिरिमालां शिखरिणीं ॥

धृत्याम्^(४) ।

(१६०) कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ न्यौ यावद्विद्यर्तुस्वराः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारनकारा यकारत्रयञ्च तद्वृत्तं^(५)
कुसुमितलतावेक्षिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

१ नीतिमार्गोपदेशमिति ख०, ग० च ।

२ यगणसगणनगणसगणभगणलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वृत्तमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तुडिनरगनाथे इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ धृताविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ सगणतगणनगणयगणा यगणौ च तद्वृत्तमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

धन्यानामेताः, कुसुमितलता, वेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः,
 सीत्कण्ठं कूजत्, -परभृतकला, -लाप^(१) कोलाहलिन्यः ।
 मध्वादौ माद्यन्, -मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्या^(२)
 ग्रामान्तःस्रोतः, -परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिष्ठतौ ।

(२११) शार्दूलविक्रीडितं मसौ ज्सौ तौ गादित्यच्चषयः ॥२१॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च-
 भवति, तद्वत्तं^(१) शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

कम्बुग्रीवमुदयवाङ्गशिखरं, रक्तान्तदीर्घेक्षणं,
 शालप्राङ्गुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।
 कीलस्कन्धमनुद्धतं^(२) परिजने, गम्भीरसत्यस्वरं,^(३)
 राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिरतिकृति-
 रत्कृतिष्येति^(४) सप्तकृतयः क्रमेणैकाचरवृद्धोदाह्रियन्ते ॥

१ परभृतकुलालापेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ मधुकरकुलोद्गीतझङ्कारम्येति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ सगणसगणौ जगणसगणौ तगणौ गकारश्च तदिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कालस्कन्धसमुद्धतमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गम्भीरसिंहस्वरमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ संकृतिरभिकृतिष्येतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तत्र कृतौ ।

(२६२) सुवदना म्रौ भ्रौ य्भौ लगावृषिस्वरत्तवः ॥२२॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा भवन्ति तद्वृत्तं^(१) सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गादतुङ्ग, -स्तनजघनघना, -भोगालसगति, -
र्यस्याः कर्णावतंसो, -त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना ॥

(२६३) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वृत्तं नाम वृत्तम्^(२) । कृतिप्रकारेण^(३) यावद्भिरेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां^(४) ग्लां ग्रहणम्^(५) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म^१ निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्व्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मगक्षरगणभगणनगणघगणभगणलकारगकाराश्च तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ तद्वृत्तं वृत्तं नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ कृतिप्रकरणे इति ग० ।

४ तावतामेवेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ ग्रहणं विंगत्या गुरुभिर्लघुभिश्चेति ग० ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं समोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं^(१) महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्रकृतौ ।

(२६४) स्रग्धरा स्त्री स्त्री यौ य् त्रिः सप्तकाः ॥ २४ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्तयश्च यकारा भवन्ति
तद्वृत्तं^(१) स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

रेखा भ्रूः शुभ्रदन्तः, द्युतिहसितशरः, चन्द्रिकाचारुमूर्तिः,
मार्द्यन्मातङ्गलोलाः, गतिरतिविपुलाः, भोगतुङ्गस्तनी या ।
रश्मास्तम्भोपमोरुः, रत्नमलिनघनः, स्निग्धधम्मिल्लहस्ताः,
विम्बोष्ठो रक्तकण्ठो, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

आकृतौ ।

(२६५) मद्रकं भ्रौ च्रौ न्रौ ङ्गौ दिगादित्याः ॥ २५ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकार-
गकारौ^(४) च भवतस्तद्वृत्तं मद्रकं नाम । दशभिर्द्वाशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ वृत्तमुत्तममिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ सदा हितायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणरगणभगणनगणाखयश्च यगणास्तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ भगणरगणौ नगणरगणौ पुनर्नगणरगणौ नगणगकारौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

मद्रकगीतिभिः सहृदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवी, मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुनः, मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विक्रतो ।

(१६६) अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भौ गृद्रादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ
भकारलकारौ गकारश्च^(१) तद्वृत्तमश्वललितं नाम । एका-
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृतां,
वपुरपि ह्रीयमानमनशं, जरावनितया वशीकृतमिदं ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(१६७) मत्ताक्रीडा मौ त्वौ नौ नौ ग्वसुपञ्चदशकौ ॥२७॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारचतुष्कं लकारगकारौ च^(२)
तद्वृत्तं मत्ताक्रीडा नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

(१) नगणजगणौ भगणजगणौ पुनर्भगणजगणौ भगणो लकारगकारौ च भवत
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नगणौ तगणौ नगणास्त्वारो लकारगकारौ चेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, खलितगतिरतिशयरसिकहृदया,
 मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैः, मृदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
 वीतक्रीडाश्लीलालापैः^(१) श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
 नृत्यैर्गौतैर्भूर्विक्षेपैः, कलमणितविविधविहगकुलरुतैः ॥

सङ्कृतौ ।

(२६८) तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२८॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ
 च^(१) तद्वृत्तं तन्वी नाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः ॥
 तत्रोदाहरणम् ।

चन्द्रमुखी सु-न्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,
 निष्कलवोणा, अतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतारलनयनान्ता^(२) ॥
 निर्मुखपोनोन्नतकुचकलसा, मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,^(३)
 निर्भरलीला^(४) निधुवनविषये^(५) मुञ्जनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥

अभिकृतौ ।

१ वीतक्रीडाश्लीलोल्लापैरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगणतगणौ नगणसगणौ भगणौ नगणयगणौ च भवत इति ग०, पुस्तकान्तर-
 पाठश्च ।

३ नयना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ ललितगमना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ निर्जालोल्लेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ निधुवनविषये इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(२६६) क्रौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ गभूतेन्द्रियवस्त्रुषयः ॥२६॥

यस्य पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराश्च चत्वारो^(१)
सक्रादश्च भवति, तद्वृत्तं क्रौञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिचिरनुदिन-मनु-
नयकठिना,

दोर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृतवपुरति, शय-
कुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचित-
हृदया,

सा परिहार्या, क्रौञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,
सुखमभिलषता ॥

उत्कृती ।

(२७०) भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ लगौ वसुद्र-
क्षयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफसकारौ

१ भगणभगणौ भगणभगणौ नगणभगणार इति पुलकान्तपाठः । भगणभगणार
भगणार इति ख० ।

लकारगकारौ च^(१) तद्वृत्तं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिरेका-
दशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

ये सन्नद्धानेकानौकैः, नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवो,

युद्धश्रद्धालुआत्मानः, -स्त्वदभिमुखमपगतभियः, -पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्रे, तुङ्गिगनृप कृपणमनसः,
फलन्ति^(२) दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कैः, -वज्रभिरपि सविषविषमं,
भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अत्र काल्यायनेनाप्युक्तं ।

ध्यानैकाग्र्या लब्धा दृष्टिः, ^(३) कमलमुखि लुलितमलकं,
करे स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धिः, -द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

१ मगणौ तगणनगणौ पुनर्नगणौ रगणसगणौ लकारगकारौ च भवत इति
ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ कृपणमनसश्चलन्ति इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ दीना दृष्टिरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं, मदजननि रक्षसि सरसां,^(१)
करोषि न सङ्थां,

को नामायं वस्यो व्याधि,-स्तव^(२) कथय सुतनु
किमिदं, न खल्वसि नातुरा ॥

(२१) अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसे-
न्द्रियाणि^(३) ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारः षष्ठकाराः सकारो गकारौ च^(४) तद्वृत्त-
मपवाहको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन,-ममृतकिरण,-सकलकलित,-
शिरसं रुद्रं,

भूतेशं हतमुनिमख,-मखिलभुवन,-नमितचरण,-युग-
मीशानम् ।

सर्व्वज्ञं वृषभगमन,-महिपतिकृत,-बलयरुचिर,-कर-
माराधं,

तं वन्दे भवभयभिद,-मभिमतफल,-वितरणगुरु,-
मुमया युक्तम् ॥

१ रक्षसि रमसे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रम्यो व्याधिरवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ नवकर्तुरसेन्द्रियाणीति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ मगणो नगणाः षट् मगणो गकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

कृतयः समाप्ताः ॥

(१७२) दण्डको नौ रः ॥ ३२ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त^(१) भवन्ति, दण्डको नाम सः । उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः । इत ऊर्ध्वं पुनरेकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् । तत्रोदाहरणम् ।

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजं
मुनीनां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्यदृष्टात्^(२) दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण
रामेण संसेविते^(३) ।

जनकयजनभूमिसम्मतसौमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्श-
पूताश्रमे,

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागता-
नेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ नगणौ रगणाः सप्तेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीर्यदीप्तेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ संसेव्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(२७२) प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^(१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(२७४) अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्यामिधान-
मेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ।
रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

(२७५) शेषः प्रचित इति ॥ ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः^(२) प्रचित इति
सञ्ज्ञां लभते, पूर्वमेकैकक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीन्तु
रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः

पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
रेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्य-
मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः

१ नाम भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ शेषो दण्डकप्रस्तार इति पुस्तकान्तरपाठः ।

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था
ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति हलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोक्तौ सप्तमाध्यायः ॥

(१७६) अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत्रोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते
तद् गाथेति मन्तव्यम् । (१)तत्र त्रिष्टुभिः ।

(१७७) कुङ्मलदन्ती भर्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणौ गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं
कुङ्मलदन्ती नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।
कुङ्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।
विम्बफलोष्ठी, मृगशिणुनेत्रा, मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम् ।

(१७८) वरतनुजौ जौ षड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च, तद्वृत्तं वरतनु-
नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ निम्नलिखितं सूत्रजातं वृत्तिकारेणैव कृतं मैतन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते ।

अयि विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीरुवस्त्रभम् ।
अरुणकरोद्ग, म एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

(२०९) जलधरमाला स्त्री स्त्री समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतस्तद्वृत्तं
जलधरमाला नाम । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

धत्ते शोभां, कुवलयदाम्नः श्यामा,
शैलोत्सङ्गे, जलधरमाला लीना ।
विद्युल्लेखा, कनककृतालङ्कारा,
क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्गे पत्युः ॥

(२१०) गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद्वृत्तं गौरी नामेति
गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः ।
सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितर्कित यथेष्टमष्टौ
गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफवृद्ध्या नामा-
न्तराणि लभते ।

अध्वस्थानां^(१), जनयति सुख, - मुच्चैः कूजन्,
 दात्यूहोऽयं, पथि निचुलनि, - तोयोपान्ते ।
 कर्णाटस्त्री, - रतिकुक्षरित, - तुल्यच्छेदै, -
 नादैः कण्ठ, - स्वलनकुटिल, - मन्दावत्तैः ॥

अष्टौ ।

(१८१) शैलशिखा भौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणौ गकारश्च भवति
 सङ्गत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

शैलशिखानि, - कुञ्जशयितस्य, हरेः श्रवणे,
 - जीर्णनृणं क, - रेण निदधीत,^(२) कपिश्चपलः ।
 क्षुद्रवधाप, - वादपरिहार, - विनीतमते, -
 स्तस्य नताव, - तैव लघुता द्वि, - पयूथभिदः ॥

(१८२) वरयुवती भौ यौ न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणनगणौ नगणौ गकारश्च
 भवति, तद्गत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रो-
 दाहरणम् ।

१ अध्वस्थानामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ निदधातीति ग० ।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
 पार्वणशर्वरीशगर्व्यापहमुखकमला ।
 पीननितम्बविम्बसंवाहनशिथिलगतिः,
 मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यष्टौ ।

(९८८) अतिशायिनी सौ उभौ जगौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणो गकारौ च भवत-
 स्तद्वृत्तं अतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम् ।

इति धौतपुरन्ध्रमत्सरान्, सरसि मञ्जनेन,

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनी, मपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवा, नपरवारिराशेः,

शिशिरेतररोचिषाषपां, ततिषु मङ्क्तुमीषे^(१) ॥

(९८९) अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गका-
 रश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा भवति । यतिः पादान्धे ।
 तत्रोदाहरणम् ।

श्रुतिपरिपूर्ण^(१) वक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभवं,
तमखिल^(२) जैमिनीयमतसागरपारगतम् ।
अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
पितरमहं नमामि बङ्गरूपमुदारमतिम् ॥

(८९०) वस्त्रिन्द्रियसमुद्रास्त्रेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्च तुर्भिश्च
यतिभवति, तद्वृत्तं कोकिलकमिति गाथा । तत्रोदाहरणम् ।

नवसहकारपुष्प, मधुनिष्कल, कण्ठतया,
मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।
प्रथमककारविद्व, वचनैर्धन, लुब्धमते,
तवगमनस्य भङ्ग, मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥

दृती ।

(९८९) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवत-
स्तद्वृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रुतिपरिपूर्णेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ प्रमथितेति पुस्तकान्तरपाठः ।

कुन्दकुङ्कुमलकोमल, द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
 चंसगद्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
 पौनतुङ्गपयोधर, द्वयभारमन्यरगामिनी,
 नेत्रकान्तिविनिर्जित, -श्रवणावतंसितकैरवा ॥

(१८९) नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्वृत्तं नाराचकं
 नाम गाथा । दशभिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

रघुपतिरपि जातवेदो, -विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
 प्रियसुहृदि विभीषणे, सङ्क्रमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविस्तुतसहितेन तेना, नुयातः ससौमित्रिणा,
 भुजविजितविमानरत्ना, -धिरूढः प्रतस्थे पुरीम ॥

अतिधृतौ ।

(१९०) विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग्रसर्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्यपादे यगणमगणौ नसगणौ रगणौ गकारश्च भवति,
 तद्वृत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम्^(१) ।

१ रघुवशे ।

२ माघे ।

श्रिया जृष्टं दिव्यैः, सपटहरवै, रन्ध्रितं पुष्पवर्षैः,
 र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तयमानं निरीय ।
 प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद् विस्मिताक्षैः,
 नरेन्द्रै रौपेन्द्रं, वपुरथ विशु, -ङ्गामभीक्ष्णाम्भूवे ॥
 (१८४) शशिवदना न्जौ भजौ ज्जौ रुद्रदिशः ॥ १८ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणो जगणास्त्वयो रगणश्च भवति,
 तद्वत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः ।
 पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
 प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं महीभृता ।
 परिचलतो बलानुजबल, -स्य पुरः सततं धृतश्रियः,
 श्रिरविगतश्रियो जलनिधे, -श्चतदाभवदन्तरं मद्भत्^(१) ॥

एवमादीनि वृत्तानि कीटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु
 च दृश्यन्ते । विशेषसज्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं
 कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्ता-
 रादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्धार्थमेका-
 क्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह ।

(१८५) द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वाऽधस्तात्तकारं विन्यसेदित्येकाक्षरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । हे आहृत्ती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्तात्तकारं लिखित्वा विस्मष्टार्थमधस्तिर्यगेखां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्व्ववद् गकारलकारौ स्थापयेत् । अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१८६) मिश्रौ च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्व्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु^(१) मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते^(२) । लकारश्च लकारेण । मिश्राविति^(३) गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इन्द्रात् परो यः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामाहृत्ती गकारौ मिश्रौ स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो ह्यक्षरप्रस्तारो भवति । तद्यथा, गौ ल्गौ ग्लौ लाविति । इदानीं ह्यक्षरप्रस्तारपूर्व्वकमेकैकाक्षरहृद्वा त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह ।

(१८७) पृथग्ला मिश्राः ॥ २२ ॥

द्वाक्षरप्रस्तारस्य पूर्व्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थाप-

१ स्थानद्वितीये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मिश्रः संश्लिष्ट उच्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिश्रावपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमाहत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः ।
 द्वितीयाहत्तौ लकारा मिश्रास्ततो मध्ये लेखामपनयेत्^(१) ।
 एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसंसर्गमाह ।
 तेन प्रथमायामाहत्तौ न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गका-
 रस्य^(२) । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा^(३) पृथग् ग्ला मिश्रा
 दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः
 प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्धा^(४) अयमेव न्यायः^(५) तत्वेदं
 सूत्रं त्र्यक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
 प्रस्तारः ।

(१९८) वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
 रादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत् । तेन षोडश-
 चतुस्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायत्रीसम-
 हत्तानि सर्वगुरुलध्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णि-
 गादीनामेकैकाक्षराधिकाद् विस्पष्टार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
 सङ्ख्यापरिच्छित्तेः । नष्टवृत्तपिरञ्जानार्थमाह ।

१ लकारास्ततो मध्याद्रेखामपनयेदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ लकारारस्याप्रवेशो द्वितीयायां गकारस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकाक्षरवृद्धेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ अयमेव न्याय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ त्र्यक्षरत्रयात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१८८) लङ् ॥ २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्र्या समवृत्तं षष्ठं कौटुशमिति ।
तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्द्धयेत, तस्मिन्नर्द्धीकृते लघुरेको
लक्ष्यते^(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् त्रिरिति सङ्-
ख्याविषयत्वादर्द्धयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(१००) सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्द्ध इत्यनुवर्त्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य
ततोऽर्द्धयेत, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाक्षकारात् परं
स्थापयेत^(२) । ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्द्धयेत, ततश्चै-
कलकारं दद्यात् । ततश्चैकसङ्ख्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके
गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावद्दत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते । एवं
सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यं उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ^(३) प्रस्तारयेत् । ततस्त-
स्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन
द्विरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आहृत्तेरसम्भवात् प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्याङ्गमन्य-
लकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्ववक्ष्यतात्पर्यं स्थापयेदिति ख०, ग० च ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते, तत्र याः सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावदतिथं तद् वृत्तमिति । तत्र विशेषमाह ।

(१०१) ततोऽप्येकं जज्ञात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमाप्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्, ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वाच्चतस्रसङ्ख्या^(१) सिद्धाति । प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०२) द्विरङ्गे ॥ २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति, तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०४) रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते । तत् पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, ततोऽर्द्धेऽपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

१ परिपूर्णा वृत्तसङ्ख्या इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१०५) द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्ते-
रसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते ।
तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत । ततो द्वौ भवतः । तस्योप-
रिष्टाद्वैस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) तदपनीय तस्य स्थाने तं द्वि-
सङ्ख्याङ्कं^(१) स्थापयेत । अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०६) तावद्वै तद्गणितम् ॥ ३१ ॥

यद्वैस्थाने^(२) स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद् गुणितं^(३) कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति, स्वसङ्ख्यैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं तत्र ताना-
रोपयेत । अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तान-
प्यवैस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणि-
ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टा-
विंशत्यधिकशतमुष्णिहः । षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते^(४) अनुष्टुभः ।
द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं
पङ्क्तिः । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षष्ठवत्यधि-

१ द्विसङ्ख्याकमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ त्वं द्विसङ्ख्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यत्तावद्वैस्थाने इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्तावद्गुणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

कानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां कृतौनाञ्च
द्रष्टव्यम् ।

(१०७) द्विद्वूनन्तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्रादिवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् ।
तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता
तत्पर्यन्तानां पूर्वषामेकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवतीत्यर्थः ।

(१०८) परेण पूर्णम् ॥ १६ ॥

तदेतत्^(१) छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव^(२) स्थाप-
यितव्यं न द्वूनं । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं
द्विगुणितं परस्य छन्दसो वृत्तानां सङ्ख्या भवति । तद्यथा ।
चतुःषष्टिर्गायत्री समवृत्तानां सङ्ख्या^(३) द्विगुणिता सती
परस्योष्णिहः समवृत्तसङ्ख्याष्टाविंशं शतं भवति ॥

(१०९) परे पूर्णमिति ॥ १७ ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्ध्यर्थं यावदभिमतं प्रथमप्रस्ता-
रवन् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं^(४)
लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत,

१ तदेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्वमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ समवृत्तसङ्ख्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कोष्ठकमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तस्याप्यधस्तात्तयं^(१) तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदाभिमतं स्थान-
मिति प्रथममैरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे^(२) एकसङ्ख्यां
व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वत्तसङ्ख्या-
जातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठ-
योरेकैकमङ्कं दद्यात् । ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः
परकोष्ठगतमैकैकमङ्कं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे तु^(३) परकोष्ठ-
द्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां
पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु
परकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत् । उत्तर-
त्राप्ययमेव न्यासः ।

तत्र^(४) द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैक-
गुर्वैकलघुवृत्तं भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः ।
तत्रैकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण
वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि^(५) एकं सर्वलघु ।
तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वदि सर्वलघुन्तमेकद्वयादिलघु
द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यर्द्धपरिच्छित्तिरित्येके । सोऽत्यल्प-

१ तस्याधस्तात्तयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ प्रथमकोष्ठके इति ख०, ग० च ।

३ मध्यमकोष्ठे तु इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्राप्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ त्रीणि त्रीणि एकद्विलघूनि इति पुस्तकान्तर पाठः ।

त्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्यय-
समासः^(१) समासः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।

मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नाम्नगामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

म य द्वादश । धोः पञ्चदश । छन्दषोडश । पादः परो-
ष्णिक् प्रस्तरपङ्क्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिः । देवतादितोऽष्टौ ।
चतुःशतं षडो विंशतिर्विंशतिः । युगपरान्तिका त्रयोदश ।
वृत्तं गावादौ विंशतिर्विंशतिः । यवमती त्रीणि । यतिर्विं-
शतिः । वातोन्मी मष्टादश । प्रहर्षिणी विंशतिः । शार्दूल-
विक्रीडितं पञ्चदश । अत्रानुक्तं सप्तदश । इतित्यष्टादशच्छन्दः
समाप्तम् ॥

१ प्रत्ययविभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

